SBES College of Arts and Commerce

Makarand Arvind Paithankar
In charge Principal and Professor
www.sbaccollege.in

List of books and chapters in edited volumes/books (2021-22)

Name of the teacher	Title of the book/ chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year	ISBN/ ISSN number of the proceeding	Name of the publisher
Dr. Deshpande V.V.	Book- *Nirav Manatil Devrav*	NA	NA	NA	National	2021	978-81-924036-2-5	Shambhavi Printers and Publishers
Dr. Rajput G.G.	Book Translation- *Shubhank*	NA	NA	NA	National	2021	ASIN B09FXYMFKD	Amazon India
Dr. Paithankar M.A.	Book- Understanding Work-Life Balance	NA	NA	NA	International	2022	13: 979-8831647112	Independently Published made by KDP, USA
Dr. Paithankar M.A.	In Search of Sound Finance: An Explorative Analysis of the Government Resources	NA	NA	NA	International	2022	13: 979-8832972626	Independently Published made by KDP, USA
Dr. Chavan D.S.	Book- Cost Accounting: Theory Problem and Solution	NA	NA	NA	National	2021	978-93-92204-13-5	Vidya Books, Aurangabad
Dr. Baig F.A.	Book- Cost Accounting: Theory Problem and Solution	NA	NA	NA	National	2021	978-93-92204-13-5	Vidya Books, Aurangabad

IQAC
SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001

I/C Principal
SBES College of Arts & Commerce
Aurangabad.

Saraswatinagar, Aurangpura, Aurangabad
Telephone: 02402332040 Email: sbescollegeac@yahoo.com

Dr. Kakade G.P.	Book-*Prayogwaad Aur Nayi Kavita*	NA	NA	NA	National	2021		YCMOU, Nashik
Dr. Kakade G.P.	Book Translation- *Rashtravad Deshbhakti Ani Swatantra*	NA	NA	NA	National	2021	978-93-82906-90-2	*Lokvangmay Griha*, Mumbai
Dr. Aghav N.B.	Book Chapter - *Rajaram Mohan Roy: Bhartiya Punrjagrankeagradut*	NA	NA	NA	National	2022	978-93-91119-86-7	Vanya Publications, Kanpur
Dr. Chaudhari S.M.	Chapter Translation – *Bhartatil Samajshastrachi Shatakmahotsavi Vatchal*	NA	NA	NA	National	2022	2230-7745	Marathi Samajshastra Parishad, Maharashtra
Dr. Mohad S.M.	Book Chapter - Mahakavi	NA	NA	NA	State	2021	-	Pudhari Deepstambh
Dr. Dehmukh H.N.	Book Chapter- Need and Necessity of Empowering the Women	NA	NA	NA	National	2022	978-93-90424-78-8	Samiksha Publications
Dr. Chavan D.S.	Book Chapter- A Systematic Study on the Impact of the COVID 19 Blockade on the Digital Payment System in Aurangabad	NA	NA	NA	National	2022	978-93-5593-562-5	Eknath Mundhe, SMG College Hadpasar, Pune
Dr. Joshi S.G.	Book Chapter- Multidimensional Role of Women	NA	NA	NA	National	2021	978-93-5457-759-8	Research Center in Commerce and Management, Shrimati Dankunwar Mahila Mahavidyalay, Jalna

IQAC SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001

I/C Principal
SBES College of Arts & Commerce
Aurangabad.

Saraswatinagar, Aurangpura, Aurangabad
Telephone: 02402332040 Email: sbescollegeac@yahoo.com

नीरव मनातील देवरव

वृंदा देशपांडे - जोशी

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001
IQAC

नीरव मनातील देवरव NIRAV MANATIL DEVRAV

प्रा. डॉ. वृंदा देशपांडे - जोशी (भ्रमणभाष ९४०३४१०७९१)

❑ © सर्व हक्क

श्री. आशय जोशी
G 1/1, ईशावास्यम्, कासलीवाल रेसिडेन्सी, प्रतापनगर,
औरंगाबाद ४३१ ००१
भ्रमणभाष : ९४२०७५९९९७

❑ प्रकाशक

शांभवी प्रिंटर्स अँड पब्लीशर्स
७१, अंकिता अपार्टमेंट, टिळकनगर,
औरंगाबाद ४३१ ००५

❑ **प्रथमावृत्ती : २४ नोव्हेंबर २०२१**

❑ **अक्षरजुळणी : शांभवी प्रिंटर्स**

❑ **मुद्रणस्थळ : शांभवी प्रिंटर्स, औरंगाबाद ४३१ ००३**

❑ **किंमत : ₹ ८०/-**

❑ ISBN No. : 978-81-924036-2-5

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

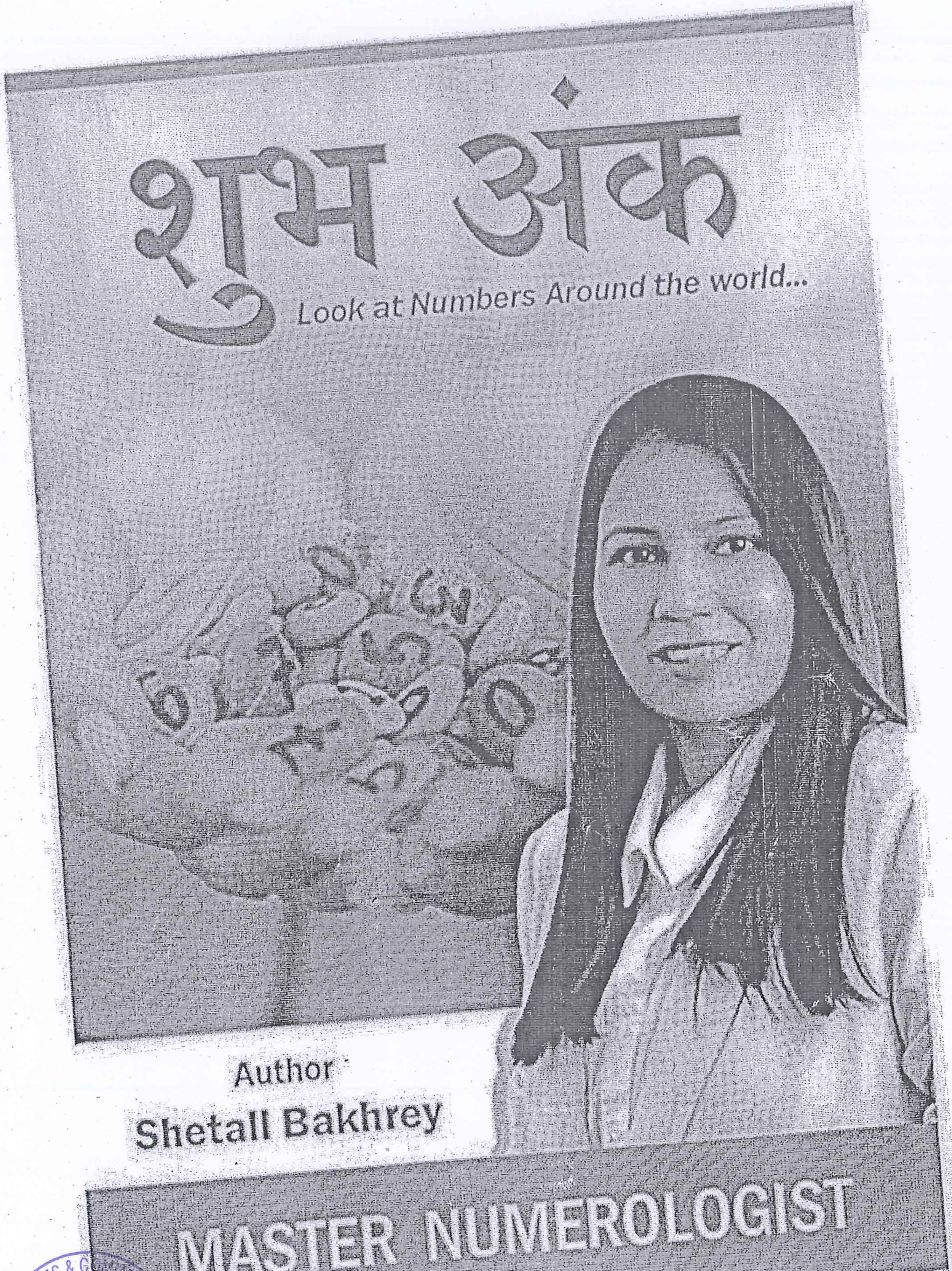

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE AURANGABAD-431001
IQAC

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	विषय सूची	पृष्ठ
1)	सभी नंबर अच्छे होते हैं	6
	- 1 से 9 - अंक और शुभ कार्य के दिन - 12 राशि - जन्म दिनांक के अनुसार शुभ दिशाएं	
2)	मूलांक क्या है ?	11
3)	भाग्यांक कैसे जाने ?	25
4)	24 नंबर सबके लिए लकी क्या होता है ?	27
5)	मैं न्यूरालॉजिस्ट क्यों बनी ?	29
6)	अंकशास्त्र से शेयर बाज़ार में धनवान कैसे बने ?	31
7)	शेयर बाजार आपका नसीब बदलेगा !	33
8)	मास्टर न्यूरालॉजिस्ट :- शीतल बाखरे	34
	जन्म तारीख के अनुसार लोगों के स्वभाव :-	37 -
9)	अंकशास्त्र का महत्व :	68
10)	नाम के स्पेलींग से बदलिए आपका भविष्य :-	73
11)	2021 में बुध ग्रह को बलवान बनाने के उपाय योजना :	75
12)	युवक और करियर की समस्या में अंकशास्त्र की भूमिका	76
13)	बच्चों का पढ़ाई में मन नहीं लगता ?	78
14)	वास्तु के दृष्टि से धन संचय लाभ की दिशा	80
15)	घर में रसोई (किचन) कैसे हो ?	81
16)	मनी मॅनेजमेंट (धन संचय का नियोजन)	82
17)	अंकशास्त्र की सहायता से धनवान बने	84
18)	अंकशास्त्र में 4 और 8 अंक मुश्किल भरा क्यों है?	86
19)	अंकशास्त्र और रंगों का महत्त्व	89
20)	प्रतिक्रियाएं :-	91
21)	"पैसा पैसा क्या करती है पैसे पर क्यों मरती है"	97
22)	आपके हस्ताक्षर और आपका भविष्य	99
23)	अंकशास्त्र	10
24)	रंगों की विशेषताएं	10
25)	न्यूमेरोलॉजी हमारी सहायता करता है	11
26)	जब मैं नाम को आपके जन्मतिथि के अनुसार अध्ययन कर तो करती हूं तो?	11

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

लेखक :
शीतल बाखरे
औरंगाबाद
मो : 9422705755

अनुवादक
प्रा. डॉ. गुरुदत्त जी राजपूत
स. भु. एवं वाणिज्य
महाविद्यालय, औरंगाबाद

Copyrighted Material

Understanding Work Life Balance

An Empirical Study of Women Administrators in Marathwada division of Maharashtra

MAKARAND PAITHANKAR

Copyrighted Material

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

Copyrighted Material

Copyright © 2022 by Makarand A. Paithankar

All rights reserved. This book or any portion thereof may not be reproduced or used in any manner whatsoever without the express written permission except for the use of brief quotations.

ISBN: 9798831647112

Made by: KDP

410 Terry Ave N,

Seattle, Washington,

USA 98109

All rights reserved.

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE AURANGABAD-431001 ★ IQAC

Copyrighted Material

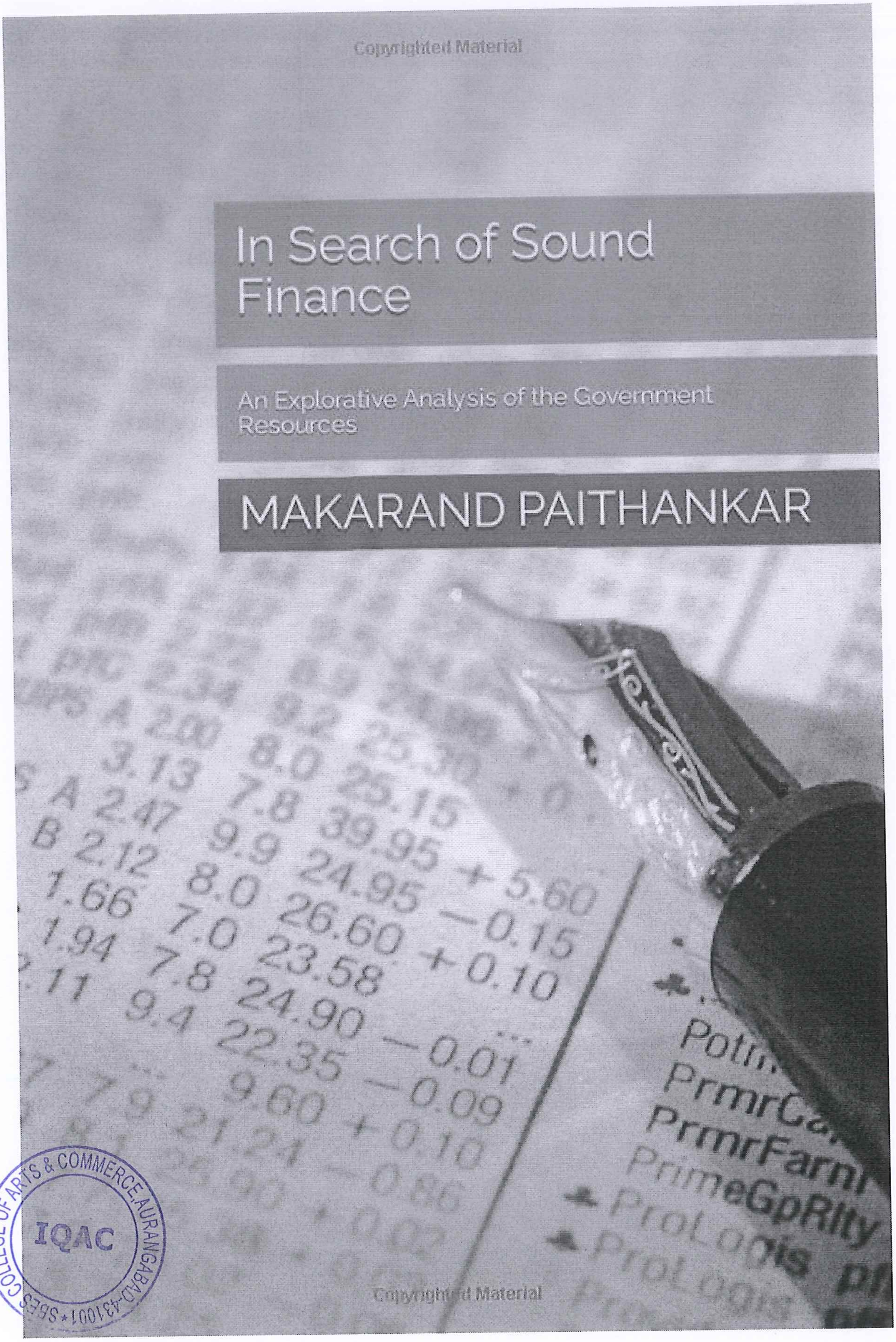

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

Copyrighted Material

Copyright © 2022 by Makarand A. Paithankar

All rights reserved. This book or any portion thereof may not be reproduced or used in any manner whatsoever without the express written permission except for the use of brief quotations.

ISBN: 9798832972626

Made by: KDP

410 Terry Ave N,

Seattle, Washington,

USA 98109

All rights reserved.

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 IQAC

Copyrighted Material

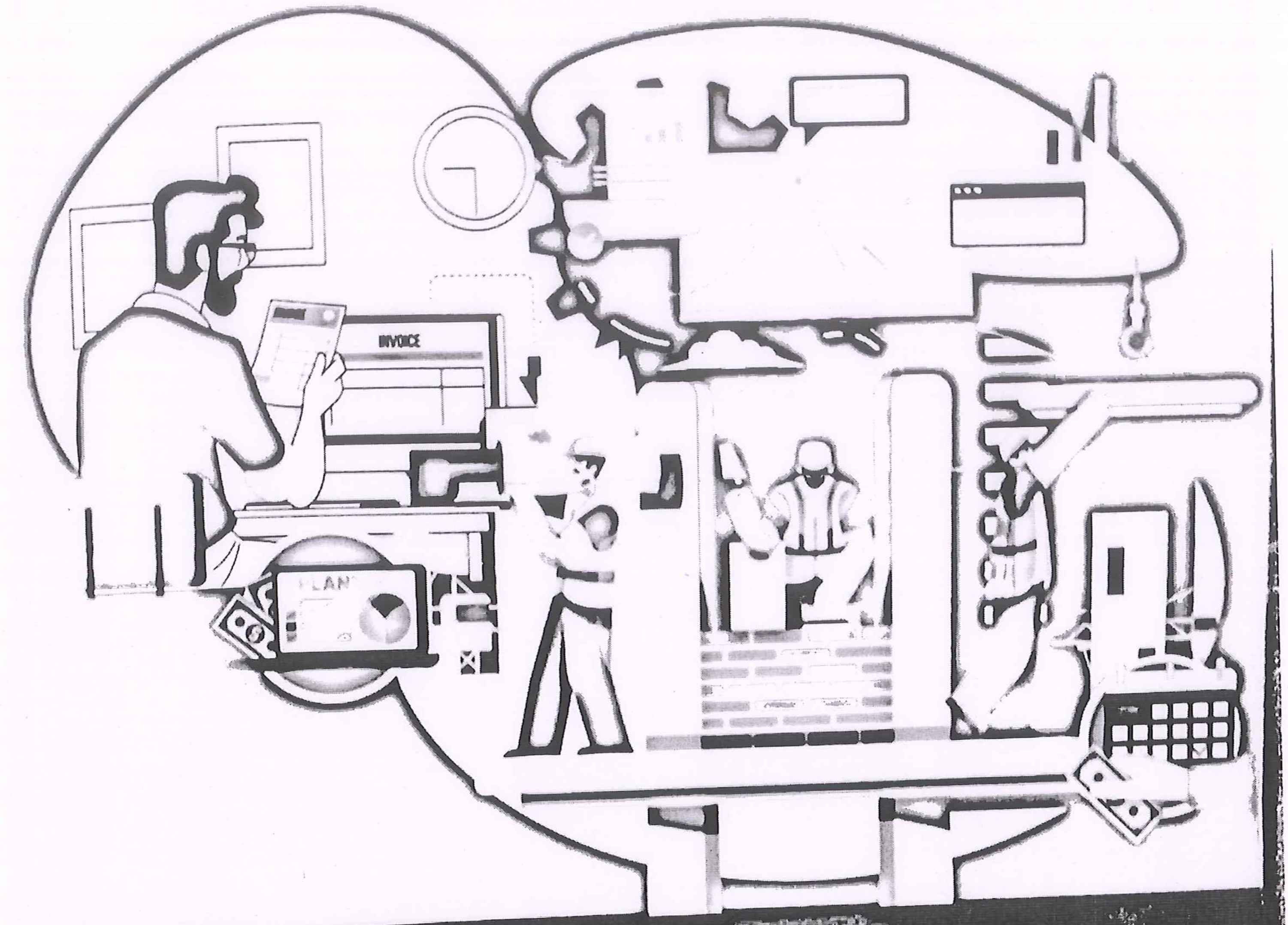

COST ACCOUNTING

(Theory, Problems and Solutions)

DR. FIROZ BAIG / DR. DILIP CHAVAN

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001
IQAC

Scanned with CamScanner

Dr. Firoz Baig

(M.Com, PhD, SET, GDC&A)

Dr. Firoz Baig is working as an associate professor in the department of commerce at SBES College of Arts and Commerce, Aurangabad (MS). He is having 16 years of teaching experience at undergraduate and post graduate level. He teaches Financial A/c, Cost A/c, Corporate A/c, Management A/c, GST A/c and Financial Management at undergraduate level and Accounting for Managerial Decision and Advanced Cost A/c at post graduate level. He has authored two books on Entrepreneurship Development and Banking. He has completed one Minor Research Project of UGC. He has published 20 research articles in national and international journals.

Dr. Dilip Chavan

(M.Com, PhD, SET, MBA (FINANCE), MPM (HR), DTL, GDC&A)

Dr. Dilip Chavan is working as an associate professorin the department of commerce at SBES College of Arts and Commerce, Aurangabad (MS). He is having 16 years of teaching experience at graduate and post graduate level. He teaches Entrepreneurship Development, HRM, Banking, GST A/c and Business Regulatory Framework at undergraduate level and Human Resource Development and Planning and Advertising at post graduate level. He has authored two books on Entrepreneurship Development and Banking. He has completed one Minor Research Project of UG. He has published 30 research articles in national and international journals.

ISBN : 978-93-92204-13-5

9 789392 204135

www.vidyabooksaba.com

2021

IQAC SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE AURANGABAD-431001

Scanned with CamScanner

M51 एम. ए. हिंदी

COURSE CODE : HIN203

BOOK CODE : HIN2033

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विश्वविद्यालय

HIN203

आधुनिक काव्य

सत्र–2

पुस्तक : 3

प्रयोगवाद और नई कविता

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 IQAC

Course Code : HIN203 **Book Code : HIN2033 : प्रयोगवाद और नई कविता**

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विश्वविद्यालय, नासिक

कुलपति : डॉ. पी. जी. पाटील

प्र. निदेशक : डॉ. प्रवीण घोडेस्वार, मानविकी एवं समाजविज्ञान संकाय

लेखक

डॉ. सुधाकर शेंडगे
हिंदी विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विश्वविद्यालय, औरंगाबाद

डॉ. गोरख काकडे
हिंदी विभाग,
सरस्वती भुवन, कला एवमं वाणिज्य
महाविद्यालय, औरंगाबाद

संपादक

डॉ. संजय नवले
हिंदी विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विश्वविद्यालय, औरंगाबाद

अनुदेशन–तंत्र एवं भाषा संपादक

चंद्रकांत तारू
मानविकी एवं समाजविज्ञान संकाय
य.च.म.मु.वि., नासिक

शिक्षाक्रम समन्वयक

चंद्रकांत तारू
मानविकी एवं समाजविज्ञान संकाय
य.च.म.मु.वि., नासिक

निर्मिति

श्री. आनंद यादव
व्यवस्थापक, ग्रंथनिर्मिति केंद्र, य.च.म. मुक्त विश्वविद्यालय, नासिक

© 2021, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विश्वविद्यालय, नासिक

❑ **प्रथम संस्करण** : दिसंबर 2021 ❑ **प्रकाशन संख्या** :
❑ **मुखपृष्ठ रूपरेखा** : श्री. नितीन महामुनी
❑ **अक्षर संयोजन** : परफेक्ट कॉम्प्युटर, त्रिमूर्ती चौक, सिडको, नासिक - 8
❑ **मुद्रक व प्रकाशक** : डॉ. दिनेश भोंडे, कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विश्वविद्यालय, नासिक

ISBN

B21-22-162

IQAC
SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 *

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

देशाला इतिहासाच्या पुनर्लेखनाची आवश्यकता पटवण्याचा केविलवाणा प्रयत्न काही प्रतिगामी विचारधारा, प्रवृत्ती करु पाहत आहेत. त्यांना अपेक्षित असा राष्ट्रवाद, देशभक्ती आणि स्वातंत्र्य देशावर लादण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. अशा परिस्थितीमध्ये 'राष्ट्रवाद, देशभक्ती आणि स्वातंत्र्य' हे पुस्तक अत्यंत महत्वाची भूमिका पार पाडेल अशी अपेक्षा ठेऊनच याचा हिंदीतून मराठी अनुवाद सुज्ञ वाचकांसाठी प्रस्तुत करत आहोत. प्रस्तुत पुस्तक राष्ट्रवाद, देशभक्ती आणि स्वातंत्र्य या संकल्पना स्पष्टपणे मांडते. फॅसिझमची ओळख, त्याची आयुधे वाचकांसमोर प्रकट करते.

ISBN 978-93-82906-90-2
9 789382 906902 >
किंमत : १८०/-

लोकवाङ्मय गृह

राष्ट्रवाद, देशभक्ती आणि स्वातंत्र्य अनुवादक : डॉ.गोरख प्रभाकर काकडे लोकवाङ्मय गृह

राष्ट्रवाद, देशभक्ती आणि स्वातंत्र्य

संपादक
कमल नयन काबरा
रणधीरसिंह 'सुमन'
ए.के. अरूण

अनुवादक
डॉ. गोरख प्रभाकर काकडे

ISBN : 978-93-91119-86-7

मूल्य : आठ सौ रुपये मात्र

पुस्तक : आधुनिक भारतीय चिंतन

सम्पादक : डॉ. रामकिशन वसंतराव लोमटे

© : सम्पादक

प्रकाशक : वान्या पब्लिकेशंस

3A/127 आवास विकास हंसपुरम्, नौबस्ता,

कानपुर - 208 021

Email : vanyapublicationskanpur@gmail.com

info@vanyapublications.com

Website : www.vanyapublications.com

Mob. : 9450889601, 7309038401

संस्करण : प्रथम, 2022

मूल्य : 800.00

शब्द-सज्जा : रुद्र ग्राफिक्स, कानपुर

मुद्रक : सार्थक प्रेस, कानपुर

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

अनुक्रम

1.	राजा राममोहन राय : भारतीय पुनर्जागरण के अग्रदूत **डॉ. नवनाथ आघाव**	09
2.	आधुनिक भारत के जनक राजा राममोहन राय **अनिल संपतराव जाधव**	16
3.	स्वामी दयानंद सरस्वती और राष्ट्रीय जागृकता **डॉ. रामकिशन वसंतराव लोमटे**	23
4.	महात्मा फुले : सामाजिक चिंतन एवं कार्य **डॉ. मंजुषा मोतीराम नळगीरकर**	29
5.	बंकिम चन्द्र चटर्जी : वंदे मातरम गीत के रचनाकार **प्रा. राहुल सोनवणे**	37
6.	पितामह दादाभाई नौरोजी का आर्थिक राष्ट्रवाद **डॉ. पंडित नलावडे**	40
7.	लोकमान्य तिलक का राजनीतिक और सामाजिक कार्य **डॉ. उमाकांत ज्ञानोबा वानखेडे**	44
8.	स्वामी विवेकानंद : महान विचारक **डॉ. दत्तात्रय लक्ष्मण येडले**	50
9.	गुरुदेव रवींद्रनाथ टैगोर का जीवन और कार्य **डॉ. ज्ञानेश्वर गणपतराव रानभरे**	56
10.	नेताजी सुभाषचंद्र बोस और उनका राजनीतिक जीवन **डॉ. सुरेश मुंढे**	62
11.	महर्षि अरविंद के अध्यात्मिक राष्ट्रवाद की अवधारणा **डॉ. सतीश कराड**	67
12.	राजनीति में महिलायें तथा महात्मा गांधी **प्रा. डॉ. आचार्य आर. डी.**	76
13.	मानव कल्याण अर्थशास्त्री – महात्मा गांधी **डॉ. शिवाजी यादव**	86
14.	शिक्षा और वर्तमान स्थिति पर महात्मा गांधी के विचार **प्रा. डॉ. केशव अंबादास लहाने**	92

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

1

राजा राममोहन राय : भारतीय पुनर्जागरण के अग्रदूत

डॉ. नवनाथ आघाव

राजा राममोहन राय को आधुनिक भारत का जनक कहा जाता है। 18वी शताब्दि के अंत में और 19वीं शताब्दि की शुरुआत में भारत में सामाजिक कार्य का नेतृत्व करने के लिए राजा राममोहन राय को जाना जाता है। उन्होंने सामाजिक और धार्मिक कुरीतियों, सती प्रथा को समाप्त करने के लिए महत्त्वपूर्ण कार्य किया था और समाज में लड़कियों और महिलाओं को अधिकार देने के लिए कार्य किया था। साथ ही एक आधुनिक भारत का निर्माण किया। उन्होंने लोगों को धार्मिक ग्रंथों का वास्तविक अर्थ समझाया और समाज में व्याप्त अंधविश्वासों को मिटाने का प्रयास किया। राजा राममोहन राय एक यथार्थवादी और मानवतावादी सुधारक थे। समाज के अंधविश्वासों को दूर करने और आधुनिक समाज के निर्माण का प्रयास करने वाले पहले भारतीय व्यक्ति थे। राममोहन राय समकालीन दुनिया के ऐसे व्यक्ति थे, जिन्होंने आधुनिक युग के महत्व को महसूस किया।

बचपन और पारिवारिक जीवन– राजा राममोहन राय का जन्म 22 मई 1872 को बंगाल के हुगली जिले के राधानगर गाँव में हुआ था। उनके पिता रमाकांत रॉय और माता तारिणी देवी यह वैष्णव संप्रदाय के धार्मिक हिंदू ब्राह्मण थे और वे अपना अधिकांश समय भगवान की प्रार्थना में बिताते थे। सामाजिक रूप से रुढ़िवादी थे। उनका परिवार तीन पीढ़ियों से मुगल बादशाह की सेवा में था। यह भारत के इतिहास में सबसे काला युग था। देश अराजकता सहित कई सामाजिक–आर्थिक और राजनीतिक समस्याओं से त्रस्त था। ऐसे युग में राजा राममोहन राय का जन्म हुआ था।

राजा राममोहन राय की प्रारम्भिक शिक्षा संस्कृत और बंगाली भाषा में गाँव के स्कूल से शुरू हुई। लेकिन बाद में उन्हें पटना के मदरसे में भेज दिया गया, जहाँ उन्होंने अरेबिक और पर्शियन भाषा सीखी वह बंगाल कि प्रशासन की भाषा थी। उन्होंने इंग्लिश भाषा भी सीखी थी। जब कि संस्कृत के लिए वो

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

काशी तक गए थे, जहाँ उन्होंने वेदों और उपनिषदों का अध्ययन किया। उसके अपने पैतृक घर को छोड़ दिया भटक गया। तिब्बत में तीन साल उन्होंने बौध्द साहित्य का अध्ययन किया।

राममोहन के पिता रमाकांत राय एक धर्मपरायण व्यक्ति थे। एक किशोर के रूप में राममोहन का अपने माता–पिता के साथ मछली खाने को लेकर तीखी बहस हुई थी रमाकांत उनकी गतिविधियों जैसे अरबी पढ़ाना, कुरान पढ़ना, सूफी किताबें पढ़ना आदि को बिल्कुल भी स्वीकार नहीं कर सकते थे। लेकिन समस्या तब और बढ़ गई जब राममोहन ने सोलह साल की उम्र में तत्कालीन 'हिंदू धर्म की मूर्तिपूजक धर्म।' रमाकांत लड़के से नाराज हो गए और उसके साथ और कोई संबंध नहीं रखना चाहता थे। पूरे परिवार के लिए राममोहन जहर थे। नाराज होकर राममोहन घर से चला गया। कई दिनों तक तिब्बत में रहने के बाद उनके पिता उन्हें वापस लेने आए। देवी तारिणी कभी भी लड़के को मूर्तिपूजक का विरोध करने के लिए स्वीकार नहीं कर सकीं। बाप–बेटे का रिश्ता पहले से ही अस्थिर था, तारिणी देवी अपने पति को समझाती रही और लड़के को और दूर धकेल देती रही। अपने परिवार के साथ मिलना असंभव मानते हुए, राममोहन ने फिर से अपना निवास स्थान छोड़ दिया और राधानगर से कुछ दूरी पर लांगलपारा नामक स्थान पर रहने लगे। बाद में ढाका में रहते हुए, राममोहन को अपने पिता की मृत्यू की खबर मिली। तारिणी देवी ने बेटे के पैसे न लेते हुए अपने ही आभूषण बेचकर अपने पति का शोक मनाया। इसके बाद माँ अपने पुत्र राममोहन को अपने पिता की संपत्ति का एक टुकड़ा भी नहीं देना चाहती थी। परिवार के अन्य सदस्य भी तारिणी देवी की बात से सहमत थे।

तारिणी देवी ने अदालत में राममोहन के खिलाफ मामला दायर किया। लेकिन राममोहन पहले तो अपनी माँ के खिलाफ मुकदमा नहीं लड़ना चाहते थे। लेकिन राममोहन हार मानने वालों में से नहीं थे। उन्होंने अन्याय के खिलाफ बार–बार लड़ाई लड़ी थी और इस बार उनके साथ अन्याय हो रहा था। बाद में उन्होंने केस लड़ने का फैसला किया। क्योंकि यह लड़ाई उनकी माँ के सम्मान में केस नहीं थी, लड़ाई अन्याय के खिलाफ थी. अब अगर वह अपनी मां के सम्मान में केस नहीं लड़ेंगे तो लोगों को उनके आंदोलन के बारे में गलतफहमियां होंगी। मामला शुरू हुआ। लड़के पर नाराजगी इस हद तक पहुंच गई है कि, अदालत में सुनवाई के दौरान तारिणी देवी ने कहा, ''अगर यहां धर्मत्यागी बेटे का सिर काट दिया जाए तो मैं इसे बहुत पुण्य का काम मानँगी'' उन्हें पैतृक संपत्ति भी मिली। लेकिन उन्होंने अपनी संपत्ति नहीं रखी।

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE AURANGABAD-431001 * IQAC

उसमें अपनी माँ को सम्मान के साथ सब कुछ लौटा दिया। उसने स्पष्ट किया कि, वह वास्तव में अपनी संपत्ति के लिए नहीं लड़ रहा था। अन्याय के खिलाफ लड़ रहा था।

राजा राममोहन राय का सामाजिक सुधार आंदोलन

स्नातक स्तर की पढ़ाई के बाद 1803 से उन्हें ईस्ट इंडिया कंपनी में नियुक्त किया गया। 1809 में वे रंगपुर के कलेक्टर बन गए। वह एक सामाजिक रूप से जिम्मेदार नागरिक थे और समाज में आम लोगों द्वारा बढ़ते दुर्व्यवहार के कारण वे मुसीबत में पड़ गए। उन्होंने भारत में अंग्रेजों के अन्यायपूर्ण व्यवहार के खिलाफ भी बात की। 1814 तक ईस्ट इंडिया कंपनी में सेवा की। वर्ष 1814 में बयालीस वर्ष की आयु में राममोहन राय ने ब्रिटिश भारत की राजधानी कलकत्ता में बस गए। वर्ष 1815 उनके जीवन का सबसे उल्लेखनीय कालखंड है। राम मोहन रॉय ने अनेक प्रचलित प्रथाओं के खिलाफ एकतरफा हमला शुरू किया गया था। 1815 आत्मीय सभा की स्थापना की। 1816 में वेदांत का बांग्ला में अनुवाद किया। उसी समय उन्होंने एक बंगाली साप्ताहिक प्रकाशित करना शुरू किया 'संवाद कौमुदि' जिसके बाद वर्ष 1822 में उन्होंने फारसी साप्ताहिक– 'मिरंत–उल–अकबर सुरु किया।'

कुछ घटनाओं का उनके दिमाग पर गहरा असर पड़ा था। 1812 में उनके भाई की मृत्यू हो गई और उनकी पत्नी को सती जाना पड़ा। राम मोहन ने इस घटना को अपनी आँखों से देखा और उसे रोकने की कोशिश की लेकिन वह असफल रहे। वह स्वयं श्मशान घाट के चारों ओर घूमते रहें और उन लोगों को देखते थे, जो विधवा को उसके पति के दाह संस्कार के साथ जिंदा दाह संस्कार करने के लिए मजबूर कर रहे थे। उन्होंने सती प्रथा निरर्थक है, बल्कि महिलाओं का क्रूर उत्पीड़न भी है। इसके बारे में लोगों में जागरूकता पैदा करने कि पूरी कोशिश की। शिक्षा और संस्कृति की दुनिया में भी राममोहन एक अग्रणी व्यक्ति थे। उनका उद्देश्य शिक्षा और लोकतांत्रिक चेतना का प्रसार करना था। उन्होंने पश्चिमी ज्ञान और विज्ञान कि शिक्षा स्वीकार की। उन्होंने 1817 में हिंदू कॉलेज की स्थापना की और 1818 में उन्होंने अपने स्वयं के धन का उपयोग करके कलकत्ता में एक अंग्रेजी स्कूल कि स्थापना की। उनका मानना था कि, शिक्षा आम आदमी को ज्ञान प्रदान करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाएगी। उस समय में अंग्रेज सरकार ने केवल संस्कृत स्कूल शुरु किए थे। वह इस प्रथा को बदलना चाहते थे क्योंकि उनका मानना था कि भारतीयों को गणित, भूगोल और लैटिन जैसे अन्य विषयों का अध्ययन करना चाहिए तार्कि वे बाकी दुनिया के साथ तालमेल बिठा सकें। उन्होंने अपनी मातृभाषा को सबसे

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE AURANGABAD-431001 IQAC

मामले में उनकी हीनता की बात है, आपने उन्हें उनकी स्वाभाविक क्षमता को प्रदर्शित करने का उचित अवसर कब दिया? फिर आप उन पर समझ के अभाव का आरोप कैसे लगा सकते हैं? यदि ज्ञान में शिक्षा के बाद कोई व्यक्ति जो उसे सिखाया गया है, उसे समझ नहीं सकता है, तो हम उसे कमजोर मान सकते हैं। लेकिन हम महिलाओं को आम तौर पर शिक्षा और अधिकार नहीं देते है। सामान्य तौर पर पुरुष पढ़ने और लिखने में सक्षम होते हैं, जिसका अर्थ है कि वे आसानी से ऐसे दोषों का प्रचार करते हैं जो महिलाएं कभी–कभार करती हैं, लेकिन कभी भी महिलाओं के प्रति पुरुषों के दुराचार को अपराधी नहीं मानते हैं।

बहुविवाह के खिलाफ आंदोलन– राममोहन ने बहुविवाह की प्रथा के खिलाफ भी आंदोलन किया। उन्होंने बताया कि, भारतीय प्राचीन शास्त्रों ने पुरुषों को बहुविवाह का मनमाना अधिकार नहीं दिया हैं। हालांकि एक पुरुष पुनर्विवाह कर सकता था, यदि विधवा पुनर्विवाह नहीं कर सकती थी। राममोहन कुलीनता के भी खिलाफ थे। इस प्रथा के कारण युवा लड़कियों की शादी मरते हुए बूढ़े व्यक्ति से कर दी जाती थी।

राजा राममोहन राय के समय समाज सुधार कार्य कितना बिकट था, इसका अंदाजा आज के समय में बड़ी मुश्किल से लगाया जा सकता हैं। सारी भूमि पर अज्ञान और अंधविश्वास के घने बादल छा गए थे। मूर्तिपूजा और अंधविश्वास, बहुविवाह और शिशुहत्या व्यापक रूप से प्रचलित थी। विवाह के समय पत्नि को अपने पति के आधे के रूप में पहचाना जाता है, लेकिन आचरण के बाद उनके साथ हीन जानवरों जैसा व्यवहार किया जाता है क्योंकि स्त्री को घर में दासी का काम करने के लिए नियुक्त किया जाता है।

सती प्रथा का विरोध– राममोहन राय ने सती प्रथा का विरोध किया था। यह एक ऐसी प्रथा थी जिसमें पति की मौत होने पर पति की चिता के साथ ही उसकी विधवा को भी जला दिया जाता था। कई बार तो इसके लिए विधवा को जबरन मजबूर किया जाता था। पति की चिता के साथ जलने वाली महिला को सती कहा जाता था। इससे बंगाली महिलाओं की भीड़ निरंतर उत्पीड़न और दुखों में थी। भयावहता के रूप में कलकत्ता के आसपास के क्षेत्र में भी अविश्वसनीय आवृत्ति के साथ महिला सती, जाती थीं। इन पीड़ितों कि उम्र 80, 90, और 100 से लेकर 18, 16, और 15 तक थी। इन सभी अमानवीयताओं ने राममोहन राय के हृदय को बहुत गहराई तक आहत किया। राममोहन राय ने पीड़ितों को पतन से बचाने के लिए, और उसके पैरों को सुरक्षित रास्तों पर स्थापित करने के लिए अंत तक अपनी पूरी ताकत से कोशिश की। राममोहन

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

राय ने अमानवीय सती प्रथा के विरोध में समाज में जागरुकता फैलाई थी। उन्होने अप्रैल 1813 में गवर्नर–जनरल को पत्र दिया था। और आठ महीने की देरी के बाद निर्देश अंतिम रूप से जारी किए गए थे। जहाँ महिला सती को अनिच्छुक है, या सोलह वर्ष से कम हैं, या गर्भवती है, जब विधवा के बहुत छोटे बच्चे हैं, या नशीली दवाओं या नशे में है। इस तरह के बलिदान को मंजूरी देने से इनकार कर दिया गया था, जनवरी 1815 में इन निर्देशों की बाद में सती को प्रतिबंधित करने सरकारी अधिकारियों द्‌वारा निर्देशों की पूरी श्रृंखला का विस्तृत सारांश तैयार किया गया था। ब्लू बुक में दिए गए विभिन्न पत्रों प्रेषणों से यह बिल्कुल स्पष्ट है कि इस समय से ब्रिटिश अधिकारियों ने वास्तव में इस मामले पर गंभीरता से ध्यान दिया। इस विषय पर 1815 में पीड़ित सतियों के नियमित आँकड़े जुटाने शुरू किए गए थे। जिस तारीख से पूरे ब्रिटिश भारत में सतियों की सूची बनाना शुरू कि जिसमें प्रत्येक पीड़ित के नाम, उम्र, जाति के विवरण शामिल थे। वर्ष 1815–1818 के प्रारंभिक युग के रूप में हैं जो कई कारणों से उल्लेखनीय है। निम्नलिखित तालिकाएँ मुख्य तथ्यों का पर्याप्त सार प्रस्तुत करती हैं:

कलकत्ता डिवीजन पीड़ित सतियों कि संख्या 1815 से 1818

वर्ष	1815	1816	1817	1818	कुल पीड़ित
आंकड़े	378	441	707	839	2365

वर्ष 1815 से 1818 तक कलकत्ता डिवीजन में कुलपीडितो कि संख्या 2365 थी। राममोहन राय इस्ट इंडिया कंपनी के राजस्व अधिकारी थे। उस जिले में सत्तियों की बड़ी संख्या होने के कारण उनकी खोज करने की उन्होने गंभीरता से मांग की थी। जिसमें वर्ष 1815 से 1818 तक चार वर्षो में सूची में पीड़ितों की सबसे बड़ी संख्या उनके जिले में 376 थी। उनका जिला हुगली के बाद बुर्दवान (Burdwan) दूसरे स्थान पर था। कंपनी सरकार के अधिकारियों को सती के विरोध में कोई स्पष्ट आदेश नही थे। क्योंकि कंपनी सरकार हिंदू लोगों को नाराज नहीं करना चाहती थी। राममोहन राय ने अमानवीय सती प्रथा के विरोध में समाज में जागृरुकता फैलाई थी। राममोहन ने भारतीय महिलाओं की पूरी तरह से रक्षा की। उनके प्रयास से तत्कालीन ब्रिटिश भारत के गवर्नर जनरल लॉर्ड विलियम बेंटिक द्‌वारा 4 दिसंबर, 1829 को बंगाल सती रेग्युलेशन पास किया गया था। इस कानून के माध्यम से पूरे ब्रिटिश भारत में सती प्रथा पर रोक लगा दी गई।

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 IQAC

संदर्भ

1. द लाईफ अण्ड लेटर्स ऑफ राजा राममोहन रॉय, कम्प्लीटेडअॅण्ड एडीटेड बाय–द लेट सोफिया डॉब्सन कलेक्ट ॲण्डकम्प्लीटेड बाय ए फ्रेंड्स, सेकंड एडीशन–एडीटेड बाय, हेमचंद्र सरकार, कलकत्ता, 1914.
2. संजय गोयल, बायोग्राफी ऑफ राजा राम मोहन रॉय, प्रभात प्रकाशन, 2015.
3. Dr. Shobha Bajpai, An Apostle of Women Lssues: Revalidation Modernist Approach of Raja Rammohan Roy's ldeology, THE CREATIVE LAUNCHRE: An international, Open Access, Peer Reviewed, Refereed, E-journal in English,

❖

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 ★ IQAC

एप्रिल २०२२ ISSN 2233-7745

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

मराठी समाजशास्त्र परिषद

कोविड (२०२० ते २०२२) कालावधीत आयोजित केलेल्या व्याख्यानांचे संकलन

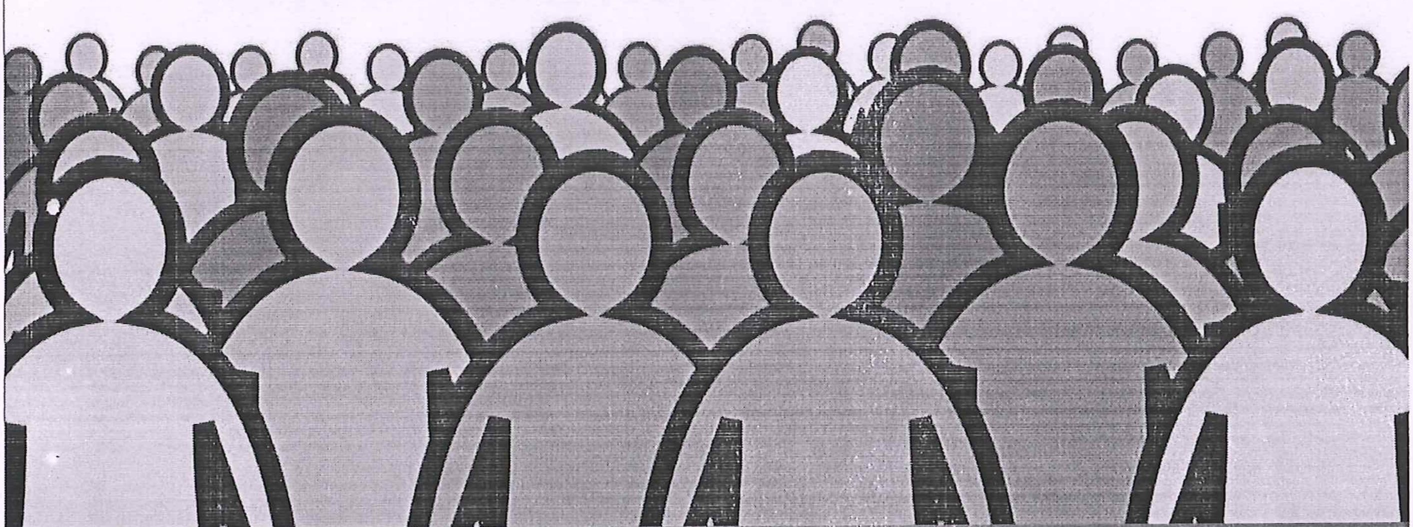

संपादक
प्रा.डॉ.नारायण कांबळे
अध्यक्ष, मराठी समाजशास्त्र परिषद

कार्यकारी संपादक
प्रा. प्रियदर्शन भवरे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
बद्रीनारायण बारवाले महाविद्यालय, जालना

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 ★ IQAC

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	दिनांक	व्याख्याते	पृष्ठ क्र.
१२	दि. २७ मे २०२१ सकाळी ११.०० वा.	वार्षिक प्रगती अहवाल व संशोधन प्रबंधपूर्व सादरीकरण वक्ते : डॉ. घनश्याम येळणे, सामाजिक शास्त्रे संकुल स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड	५१
१३	विशेष व्याख्यान दि.३० मे २०२१ सकाळी ११.३० वा.	महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळ वक्ते : डॉ. स्मिता अवचार, (सेवानिवृत्त प्राध्यापक) माजी विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.	५३
१४	परिसंवाद दि. १३ जून २०२१ सकाळी १०.३० वा.	महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळी आणि सद्यकालीन परिस्थिती अध्यक्ष : प्रा. डॉ. पी. जी.जोगदंड, मुंबई सहभाग : प्रा.डॉ.श्रुती तांबे, पुणे प्रा.डॉ.मच्छिंद्र सकटे, कराड प्रा.डॉ.शिवकुमार सोळुंके,जालना	६४
१५	दि. १८ जुलै २०२१ सकाळी ११.०० वा.	परिघ आणि ज्ञान निर्मिती प्रक्रियेचे दृष्टीकोन वक्ते : डॉ. रमेश कांबळे, प्राध्यापक (निवृत्त) माजी विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, मुंबई विद्यापीठ.	८३
१६	दि. ८ ऑगस्ट २०२१ सकाळी ११.०० वा.	दिल्लीस्थित किसान आंदोलनाची भूमिका व वाटचाल : एक आकलन वक्ते : किशोर ढमाले सत्यशोधक शेतकरी सभा (महाराष्ट्र राज्य संघटक)	८८
१७	विशेष व्याख्यान दि. १२ सप्टेंबर सकाळी ११.०० वा.	प्रा.डॉ.गेल ऑम्वेट : एक समाजशास्त्रीय आकलन वक्ते : प्रा. डॉ. सुरेंद्र जोंधळे, प्रा. डॉ. रमेश कांबळे, प्रा. संजयकुमार कांबळे	९३
१८	दि. १६ जानेवारी सकाळी ११.०० वा.	भारतातील समाजशास्त्राचे शतक : अवलोकन आणि आव्हाने डॉ. बालाजी केंद्रे, प्राध्यापक व प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग मुंबई विद्यापीठ	९६
१९	दि. ३० जानेवारी सकाळी ११.०० वा.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे समाजशास्त्रीय योगदान प्रा. राहुल कोसम्बी, समाजशास्त्र विभाग महाराष्ट्र राष्ट्रीय विधी विद्यापीठ, औरंगाबाद	१०७
२०	भारतातील समाजशास्त्राची शतकमहोत्सवी वाटचाल	लेखक-आनंद कुमार अनुवाद-संदीप चौधरी	११२

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

भारतातील समाजशास्त्राची शतकमहोत्सवी वाटचाल

लेखन

प्रा. डॉ. आनंद कुमार

जेष्ठ संशोधक तथा

माजी समाजशास्त्र विभागप्रमुख

जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठ, नवी दिल्ली

** हा लेख मराठी समाजशास्त्र परिषदेच्या अमरावती येथे झालेल्या वार्षिक अधिवेशनात दिनांक २३ जानेवारी २०२० रोजी केलेल्या बीज भाषणावर आधारीत आहे. मूळ लेख इंडिअन सोशिओलॉजीकल सोसायटीच्या हिंदी भाषेतील 'भारतीय समाजशास्त्र समीक्षा' या संशोधन पत्रिकेच्या डिसेंबर २०२० च्या (खंड ७, अंक २) अंकात प्रसिद्ध झाला आहे.*

सारांश :-

भारतीय उच्च शिक्षण व्यवस्थेत समाजशास्त्राचा प्रवेश १९१९ मध्ये मुंबई विद्यापीठात झाला. देशविदेशात उच्च शिक्षण घेणाऱ्या स्वातंत्र्यप्रेमी भारतीयांद्वारे एक परिवर्तन प्रेरक सामाजिक विज्ञानाच्या स्वरुपात याला स्वीकारण्यात आले. या शतक महोत्सवी वाटचालीत (१९१९-२०१९) समाजशास्त्राच्या विस्ताराचे तीन प्रमुख कालखंड राहिले आहेत. १९१९-१९४७ (भारतातील वसाहतवादाचा काळ), १९४७-१९९२ (लोकशाही राष्ट्रनिर्मितीस सहायक एक सामाजिक विज्ञान) आणि १९९२-२०१९ (जागतिकीकरण, राष्ट्रनिर्माण आणि सामाजिक अस्मितांमधील अंतर्विरोधांचे अध्ययन). सुरुवातीपासूनच आपल्याकडे समाजशास्त्राच्या अध्ययन आणि अध्यापनाच्या सैध्दांतिक पार्श्वभूमीमध्ये पाश्चिमात्य समाजशास्त्रीय चर्चाविश्वाचा खोलवर प्रभाव राहिला आहे. परंतु याची काही स्वत:ची वैशिष्ट्ये देखील आहेत.

भारतात समाजशास्त्राच्या मागील शंभर वर्षात झालेल्या प्रगतीची फलश्रुती म्हणजे देशातील १५०० पेक्षा अधिक महाविद्यालयांमध्ये, विद्यापीठांमध्ये आणि संशोधन संस्थांमध्ये समाजशास्त्राचे पध्दतशीर अध्ययन केले जात आहे आणि भारतीय समाजशास्त्र परिषद ४४५० पेक्षा अधिक आजीव सभासदांच्या बळावर जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचे समाजशास्त्राचे मोठे विचारपीठ आहे. तथापि बौध्दिक स्वातंत्र्याची स्थापना, लोकशाही संवर्धन आणि आर्थिक- सामाजिक-सांस्कृतिक विकासाच्या दिशेने अनेक अपेक्षांची अद्याप पूर्तता होणे बाकी आहे.

मुख्य शब्द –

सामाजिक विज्ञान, समाजशास्त्र, युरोप, भारत, मूल्ये, संस्था, प्रक्रिया, सिध्दांत, समाज व्यवस्था, सामाजिक परिवर्तन, समाजशास्त्रीय चर्चाविश्व, उच्च शिक्षण, वसाहत, अवसाहतिकरण, लोकशाही, राष्ट्रनिर्माण, सामाजिक अस्मिता, जागतिकीकरण, बौध्दिक स्वातंत्र्य.

भूमिका : समाजशास्त्र हे सामाजिक मूल्ये, संस्था आणि प्रक्रियांचे विज्ञान आहे. समाजशास्त्राने आपले वैयक्तिक आणि सार्वजनिक दैनंदिन जीवनातील आकलनाला धर्मशास्त्रे, तत्वज्ञानाच्या व्याख्या आणि राजकीय विचारधारांच्या छायेतून बाहेर काढले आणि वास्तव परिस्थितीच्या निरीक्षण, परीक्षण आणि वर्गीकरणाच्या आधारावर सामान्यीकरणाचा आधार बनविले आहे. इतर सामाजिक शास्त्रे आणि जैविक शास्त्रे यांच्या मदतीने समाजशास्त्राचा जवळपास दोन शतकांपासून सातत्याने विकास

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE AURANGABAD-431001 IQAC

झाला आहे. प्रत्यक्षवादाचा सिध्दांतवेत्ता ऑगस्ट कॉम्त (१७९८-१८५७) यांनी १८३८ मध्ये याचे औपचारिक नामकरण केले आणि आपल्या मौलिक ग्रंथाद्वारे याचे अध्ययन क्षेत्र आणि पध्दतीचा आधार बनविले. परंतु हे देखील उल्लेखनीय आहे की, अरबी विचारवंत इब्न खाल्दून (१३३२-१४०६) यांचा ग्रंथ 'मुकद्दमा' मध्ये १४ व्या शतकातच मानवाच्या सामाजिक अस्तित्वाशी निगडीत प्रक्रिया आणि घटकांना चित्रीत करण्यात आले होते. म्हणून इब्न खाल्दून यांच्या साहित्याचे युरोपीयन भाषांमध्ये अनुवाद करण्यात आले आणि नंतरच्या शतकांच्या बौध्दिक चर्चाविश्वात त्यांना समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, इतिहास आणि धर्मशास्त्राच्या संदर्भात महत्वपूर्ण विचारवंत मानले गेले आहे. म्हणून समाजशास्त्राला मुळात एक युरोपीयन ज्ञानप्रवाह मानणे दोषपूर्ण आहे. तरी देखील औद्योगिकक्रांती, राजकीय परिवर्तन आणि युध्दग्रस्त युरोपीयन देशांच्या बौध्दिक चर्चाविश्वाशी जोडलेल्या समकालीन समाजशास्त्राकडे भारतासहीत आशिया, आफ्रिका आणि लॅटीन अमेरिकन देशांमधील शिक्षण केंद्रे आणि बुध्दीजीवींचे लक्ष युरोपच्या जागतिक विस्ताराच्या माध्यमातून वेधले गेले आहे.

भारतात समाजशास्त्राचा प्रारंभ परकीय सत्तेच्या काळात विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या दशकांमध्ये दोन संदर्भांना अनुसरण झाला आहे. भारतीय स्वातंत्र्यलढा आणि वसाहतिक उच्च शिक्षण व्यवस्था. म्हणून सुरुवातीपासूनच याच्या दोन प्रतिमा होत्या. स्वातंत्र्यासाठी देश-विदेशात लढा देणारे देशभक्त भारतीय सुशिक्षितांमध्ये याला एका परिवर्तन-प्रेरक सामाजिक विज्ञानाच्या स्वरुपात स्वीकारण्यात आले. तथापि भारतीय विद्यापीठातील बुध्दिजीवींनी याला सामाजिक मानवशास्त्राशी संबंधित एका नवोदित आधुनिक पाश्चिमात्य ज्ञानशाखेच्या स्वरुपात ओळख मिळवून दिली. दुसऱ्या महायुध्दाच्या समाप्तीनंतर भारत स्वतंत्र झाला आणि स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर प्रारंभीच्या अर्ध्या शतकात समाजशास्त्राच्या अध्ययन अध्यापनाच्या कक्षा रुंदावत राहिल्या. कारण स्वातंत्र्योत्तर भारतीय समाजव्यवस्थेची रचना आणि परिवर्तन या दोन्हीचे आकलन करून घेण्यात ते सहाय्यभूत ठरले (सिंह, १९६७ आणि धनागरे, १९९३). समाजशास्त्रज्ञांनी भारतीय जनजीवनाच्या प्रमुख प्रवृत्ती आणि प्रश्नांना महत्त्व दिले आणि लोकशाही मूल्यांवर आधारित संविधानाच्या माध्यमातून बहुमुखी आधुनिकीकरणाच्या राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक-अध्ययन-मूल्यमापनाच्या माध्यमातून आपली राष्ट्रीय ओळख निर्माण करण्यात यश संपादन केले (मुखर्जी, १९७७).

परंतु २१ व्या शतकात भारतात समाजशास्त्रावर जागतिकीकरणाशी संबंधित देशांतर्गत आणि जागतिक प्रश्नांची गडद छाया पडलेली दिसते. कारण हा जागतिकीकरण, अवसाहतीकरण, लोकशाही राष्ट्र निर्माण आणि देशी अस्मितांमधील अंतर्विरोधाच्या अध्ययन-विश्लेषणाचा कालखंड राहिला आहे. यावर्षांमध्ये समाजातील स्त्रियांची स्थिती, विशेषत: लिंगभावाशी संबंधित हिंसेची अनेक धक्कादायक तथ्ये समोर आली आहेत (भारत सरकार, २००६ अ). या कालखंडात भारतीय समाजाच्या वर्गीय स्वरूपाच्या (भारत सरकार, २००७) दुर्लक्षित पैलूंना प्रकाशात आणणारे अभ्यास झाले आहेत. या अध्ययनांमुळे देशातील ७७ टक्के श्रमजीवी लोकसंख्येच्या दयनीय, आर्थिक दशेचे आकलन झाले आहे. देशातील धार्मिक विविधतेतील अल्पसंख्याक विशेषता: १४ टक्के लोकसंख्या असलेल्या मुस्लिमांच्या स्थिती विषयक जाणिवांचा विस्तार झाला आहे (भारत सरकार, २००६ ब). ही माहिती देखील समोर आली आहे की, अवसाहतीकरणाचे अपूर्ण कार्य कमीत कमी दहा कोटी संख्या असलेल्या 'विमुक्त' समुदायांना राष्ट्रनिर्माणात सहभागी करुन घेण्यात सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटक अडथळे ठरत आहेत (भारत सरकार, २००६क). या प्रकारे समाजशास्त्रज्ञांवर अनेक जुन्या प्रश्नांची नव्याने उत्तरे शोधण्याची गंभीर स्वरुपाची जबाबदारी आहे. म्हणूनच आपल्या शतक महोत्सवी वाटचालीच्या स्मृती अधिकच मोलाच्या ठरल्या आहेत.

या संक्षिप्त लेखात भारतातील समाजशास्त्राच्या एका शतकाच्या प्रदीर्घ वाटचालीची समीक्षणात्मक मांडणी करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. प्रस्तुत लेखाची सात भागात विभागणी करण्यात आली आहे. १. भूमिका, २. समाजशास्त्राच्या प्रसाराचे तीन टप्पे, ३. भारतात समाजशास्त्राचे बीजारोपण, ४. स्वातंत्र्यानंतर समाजशास्त्राचा विस्तार, ५. भारतात समाजशास्त्राची सैध्दांतिक पार्श्वभूमी ६. भारतीय समाजशास्त्राची चार वैशिष्टे आणि ७. समारोप.

भारतातील समाजशास्त्राच्या विस्ताराचे तीन टप्पे –

समाजशास्त्रज्ञांनी भारतात समाजशास्त्राचा विकास आणि प्रसाराबाबत नेहमीच सजगता दाखविली आहे. यात भारतीय सामाजिक विज्ञान परिषद (इंडियन कौन्सिल ऑफ सोशियल सायन्स रिसर्च) यांचे द्वारा सत्तरच्या दशकापासून आतापर्यंत प्रत्येक दशकात झालेल्या प्रगतीचे सहा वेळा करण्यात आलेल्या समग्र चिकीत्सात्मक अध्ययनांचे महत्वपूर्ण योगदान आहे. यासंदर्भात आजपासून पाच दशकांपूर्वी १९१९ आणि १९४७ या दरम्यानच्या अर्धशतकाचे मूल्यमापन करताना एम.एस.ए. राव यांनी त्यावेळी तीन कालखंडाना अधोरेखित केले होते- १. प्रारंभीचे प्रयत्न (१९१४ च्या पूर्वी), २. विकासाची वर्षे(१९१४ ते १९५०) आणि ३. विस्ताराचा टप्पा (१९५० पासून पुढे) (राव, १९७४-२१-७२). परंतु अनेक समाजशास्त्रज्ञांच्या मते इंग्रजी सत्तेपासून मिळालेल्या मुक्तीलाच नव्या युगाच्या प्रारंभाप्रमाणे मानले पाहिजे (हेतूकर, २०१४, ३६). त्यामुळे भारतात एका शतकापासून सुरु असलेल्या समाजशास्त्रीय चर्चाविश्व आणि विकासाला खालीलप्रमाणे तीन कालखंडामध्ये विभाजीत केले जावू शकते: १. प्रवेश काळ (१९१९-१९४७), २. राष्ट्रनिर्माणात उपयुक्त समाजविज्ञानाची भूमिका (१९४७-१९९२) आणि ३. जागतिकीकरण, राष्ट्रनिर्माण आणि सामाजिक अस्मितांच्या अंतर्विरोधांचे अध्ययन (१९९२-२०१९).

S.B.E.S. COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 IQAC

वसाहतिक भारतात समाजशास्त्राचा प्रवेश-काळ (१९१९-१९४७) :

या कालावधीत समाजशास्त्राला काही विद्यापीठांच्या पदवी आणि पदव्युत्तर अभ्यासक्रमांमध्ये मानसशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, सामाजिक मानसशास्त्र आणि इतिहासाच्या पुरक विषयांच्या स्वरुपात स्वीकृती मिळाली. ब्रिटीश राजवटीत करण्यात आलेल्या शासकीय सर्वेक्षणे आणि अभ्यासांच्या मदतीने भारतातील खेडी आणि जाती-धर्मांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण समोर आले. सत्ता व्यवस्था, अर्थ-तंत्र, धर्म, संस्कृती आणि सामुदायिक सण-उत्सवाच्या संदर्भात विदेशी प्रवाशांनी आणि ख्रिस्ती प्रचारकांनी लिहिलेले तपशील प्रकाशित आणि प्रचारित झाले होते. यात ग्रीक राजदूत मेगॅस्थॅनिसद्वारे इ.पू. ३०० मध्ये लिहिलेल्या तपशीलापासून तर ख्रिस्ती मिशनरी एब्बे दुबोईस यांची १८१६ मध्ये प्रकाशित 'डीस्क्रीपशन ऑफ द कॅरेक्टर, मॅनर्स, अॅण्ड कस्टम्स ऑफ द पीपल ऑफ इंडिया' आणि बेडन-पॉवेल यांचे १८९२ मध्ये तीन खंडांमध्ये प्रकाशित 'द लॅण्ड सिस्टिम्स ऑफ ब्रिटीश इंडिया' पर्यंत आपापले योगदान होते. ब्रिटीश शासनातर्फे आपल्या उद्देशांसाठी १८७१ आणि १९३१ या दरम्यान करण्यात आलेल्या जनगणनांच्या माध्यमातून भारतातील शिक्षीत वर्गासाठी देखील जात, खेडे, शिक्षण, भाषा, व्यवसाय पंथ आणि धर्मनिहाय विश्लेषण केले.

सामाजिक विज्ञान निर्माणाच्या या वसाहतकालीन काळातील अभ्यासातील दोषांच्या संदर्भात स्वातंत्र्यपूर्व काळातील समाजशास्त्रज्ञांमध्ये फारच थोडी जाणीव होती. (कोन्ह, २००४,१-१५). त्यामुळे आनंद कुमारस्वामी, बी.एन. सील, जी.एस. घुर्येआणि के.पी. चट्टोपाध्याय यांच्यासारख्या विचारवंतांनी या वसाहतिक स्त्रोतांच्या पलीकडे जावून भारतीय समाज व्यवस्थेचे विश्लेषण करण्याचे जे प्रयत्न केले त्याचे भारताच्या सांस्कृतिक आणि सभ्यतेच्या आकलनासाठी चिरंतन महत्व आहे(हेतूकर, २०१४, ३५-४१). वसाहतवादाने प्रेरित अभ्यासांवर आधारित समाजशास्त्रीय चर्चाविश्वात २० व्या शतकाच्या भारतीय समाजाचे जमीनस्तरीय वास्तव (फिल्ड व्हूव) कमीच दिसते आणि ग्रांथिक दृष्टीकोन (बुक व्हूव), युरोपियन दृष्टिकोन आणि 'एकांगीदृष्टीकोन' (टनेल व्हिजन) यांचे प्राधान्य होते. (पहा, कोन्ह,कोसंबी, चट्टोपाध्याय, डर्क) याला पा. वा. काणेंच्या 'धर्मशास्त्राचा इतिहास' यासारख्या प्रभावी ग्रंथांनी स्मृति आणि पुराणांच्या संदर्भापर्यंत मर्यादित करून अधिक मजबूत बनविले (काणे).

भारतीय राष्ट्रनिर्माणात सहाय्यकारी सामाजिक विज्ञानाच्या स्वरूपातील विकासाचा टप्पा (१९४७-१९९२)

भारताला १९४७ मध्ये परकीय सत्तेपासून मुक्तता मिळाल्याबरोबरच समाजशास्त्राचाही कायापालट व्हायला सुरुवात झाली. 'खेडे' आणि 'जाती' या संकल्पनांभोवती फिरणाऱ्या वसाहतवादी समाजशास्त्रीय चर्चाविश्वाला क्रमाक्रमाने स्वातंत्र्य युगात प्रवेश करीत असलेल्या समाजातील प्रश्नांशी जोडण्यात आले. भारतीय आणि अभारतीय समाजशास्त्रज्ञांनी बहुमुखी सामाजिक परिवर्तनाच्या विश्लेषणासाठी पुढाकार घेतला (श्रीनिवास, १९६६; सिंह, १९७४).

नेहरु युग (१९४७-१९६४) हे नियोजित नवनिर्माणाशी संबंधित यश आणि अपयशांच्या काळ होता. नंतर १९६४ ते १९७७ या १३ वर्षांत लोकशाहीच्या नुतनीकरणाचा प्रयोग चालला. पाकिस्तानशी १९६५ आणि १९७७ मध्ये अशी दोन युध्दे झाली आणि पाकिस्तानपासून तुटून बांग्लादेशाचा उदय झाला. १९६७, १९७१ आणि १९७७ मध्ये तीन सार्वजनिक निवडणुका झाल्या. या दरम्यान जून, १९७५ ते जानेवारी, १९७७ पर्यंत १९ महिने लोकशाही संस्थगित ठेवण्यात आली. त्यामुळे संसद, कार्यपालिका, प्रसार माध्यमे आणि न्याय पालिका यांच्या परस्पर संबंधामध्ये अडथळे आले. संविधानात वादग्रस्त दुरूस्त्या करण्यात आल्या. नंतर नव्या संसदेद्वारे दोषपूर्ण दुरुस्त्या हटविण्यात आल्या (मुखर्जी,२०००; ओस्तेगार्द १९८५; धर, २०००).

सत्तरच्या दशकातल्या दारिद्र्याच्या आव्हानाला राजकीय समुदायाने स्वीकारण्याचे धाडस दाखविले. 'हरित क्रांती'ने ग्रामीण व्यवस्था आणि गाव-शहर संबंधामध्ये मुलभूत बदल घडवून आणले. जागतिक प्रभावामुळे महिला चर्चाविश्वाला ओळख मिळाली आणि त्यातच देशातील स्त्रियांच्या स्थितीबद्दल सादर करण्यात आलेल्या राष्ट्रीय अहवाल 'समतेच्या दिशेने' चे उल्लेखनीय योगदान होते(भारत सरकार, १९७४). याचबरोबरीने जाती व्यवस्थेशी संबंधित सामाजिक-शैक्षणिक मागासलेपणाशी निगडीत मागासवर्ग आयोगाच्या अहवालाचे (मंडल आयोग अहवाल) १९८० मध्ये सादरीकरण झाले. ज्यामुळे सामाजिक न्यायाच्या आंदोलनाची भूमिका तयारी झाली. या एका दशकाच्या प्रदिर्घ अभियानाने १९९० मध्ये देशातील ३,७४३ 'इतर मागास जातीं'साठी शिक्षण आणि सरकारी नोकऱ्यांमध्ये २७ टक्के आरक्षणाची व्यवस्था करविली (भारत सरकार, १९८०). आसाम आणि पंजाबात 'विघटनवादी' प्रवृत्तीचे देखील प्रकटीकरण झाले. लोकशाही विकेंद्रीकरणासाठी संविधानात ७३ वी आणि ७४ वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. ज्यामुळे केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांच्या सोबतच ग्रामस्वराज्य आणि नगरस्वराज्यच्या दिशेने प्रगती होवू शकेल (१९९२).

अशा प्रकारे देश - विदेशातील समाजशास्त्रज्ञांसाठी भारतीय समाजाच्या विविध पैलूंमध्ये होणारे संरचनात्मक परिवर्तन जिज्ञासेचे केंद्र बनले. 'विकास', 'आधुनिकीकरण' आणि लोकशाहीच्या विस्ताराला प्राधान्य दिले गेले. हे दिशा परिवर्तन भारतीय समाजशास्त्र परिषदेच्या २० राष्ट्रीय अधिवेशनांमध्ये मूल प्रश्नांच्या स्वरुपात १९५५ आणि २००० या दरम्यान प्रतिबिंबीत होत आले आहे.

जागतिकीकरण, राष्ट्रनिर्माण आणि सामाजिक अस्मितांच्या अंतर्विरोधांचे अध्ययन (१९९२-२०१९) :

भारतीय समाजव्यवस्थेच्या अध्ययनात १९९२ पासून एका नव्या युगाचा प्रारंभ झाला. कारण केंद्र सरकारने आपल्या

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 IQAC

धोरणांमध्ये महत्वपूर्ण बदल करताना भांडवलवादी जागतिकीकरण आणि त्या अंतर्गत बाजारीकरण आणि खासगीकरणाला प्राधान्य देण्यास सुरुवात केली. याच कालावधीत देशातील राजकीय समुदायांमध्ये 'अस्मितेच्या' राजकारणाचे युग सुरु झाले. 'मंडल आयोगा'च्या शिफारशींना लागू करण्यासाठी 'इतर मागास जातींच्या समुहांनी' सामाजिक न्यायाच्या विचारपीठाची उभारणी केली. शिक्षण आणि शासकीय नोकऱ्यांमध्ये केंद्र सरकारने २७ टक्के आरक्षणाचा नियम लागू केला. दुसऱ्या बाजूला धार्मिक अस्मितेलाही उभारीची देण्यात आली. पहिले 'हिंदू अस्मिते'च्या नावाखालील सामाजिक संघटनेच्या माध्यमातून अयोध्येत 'श्रीराम जन्मस्थान मंदीर निर्माणाचे' आंदोलन १९९२ च्या शेवटच्या दिवसांमध्ये परमोच्च बिंदूवर पोहोचविण्यात आले. त्यानंतर मुसलमानांच्या आर्थिक-सामाजिक-राजकीय स्थितीविषयी राष्ट्रव्यापी जाणीवेचा प्रसार झाला. याचा शेवट २००६ मध्ये सच्चर समिती अहवालाच्या स्वरुपात झाला.

भारतातील समाजशास्त्रज्ञांनी २००१ आणि २००२ मध्ये झालेल्या राष्ट्रीय अधिवेशनांमध्ये अनुक्रमे 'भारतातील समाजशास्त्राची पन्नास वर्षे' आणि 'जागतिकीकरण' याला मध्यवर्ती सूत्र मानून चर्चा घडवून आणण्यात आली. २००० आणि २०१९ या दरम्यानच्या राष्ट्रीय अधिवेशनांमध्ये सामाजिक रूपांतरण, सामाजिक विषमता, सामाजिक न्याय, लोकशाही, नागरी समाज, विविधता आणि विकास, परीघावरील जन, लोकचळवळ आणि सामाजशास्त्रीय परंपरांनाच प्राधान्य मिळाले आहे.

भारतात समाजशास्त्राचे बीजारोपण (१९१९-१९४७) :

भारतीय समाजशास्त्र आणि समाजशास्त्रज्ञांसाठी २०१९ हे शतक महोत्सवी वर्ष आहे. कारण आपल्या देशात समाजशास्त्राचा अधिकृत प्रारंभ १९१९ मध्ये मुंबई विद्यापीठात झाला होता. याचवर्षी प्रा. पेट्रीक गेडिस (१८५४-१९३२) यांना समाजशास्त्र आणि नागरिक शास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून नियुक्त करण्यात आले. प्रा. गिडीस यांच्यावर हर्बर्ट स्पेंसर यांच्या विचारांचा प्रभाव होता. त्यांनी पाच वर्षांच्या अल्प कार्यकाळात (१९१९-१९२४) समाजशास्त्राला समुदाय जीवन, प्रादेशिक सांस्कृतिक विविधता आणि शहरी सामाजिक संबंधांमध्ये अंतर्भूत पैलूंसंदर्भात संवेदनशीलता दाखवून त्याला व्यावहारिक प्रश्नांचे समाधान, विशेषत: नागरीकरणाचा नियोजनाशी जोडले.

सुरुवातीला जी.एस. घुर्ये (१८९३-१९८४) यांनी मुंबई विद्यापीठाच्या माध्यमातून भारतीय संस्कृती, चिंतन परंपरा, सामाजिक संस्था आणि समस्यांशी जोडत एस.वी. करंदीकर, के.एम. कपाडिया, इरावती कर्वे, पी.एन. प्रभू इत्यादींच्या सहकार्याने समाजशास्त्राचा पायाभूत विस्तार केला. याच काळात ब्रजेन्दनाथ सील (१८६४-१९३८), क्षितीश प्रसाद चट्टोपाध्याय (१८९७-१९६३), विनयकुमार सरकार (१८८७-१९४९), धुर्जटी प्रसाद मुखर्जी (१८८४-१९६२), डी.एन. मजूमदार (१९०३-१९६०) आणि अवध किशोर सरण (१९२२-२००३) यांनी लखनऊ विद्यापीठाच्या माध्यमातून भारतीय ज्ञान परंपरा आणि भारतीय समाजाच्या विविधतेच्या सखोल ज्ञानाच्या आधारे समाजशास्त्राला भारतीय संदर्भात जोडण्याची सुरुवात केली. यात मानवशास्त्र, धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, इतिहास, राज्यशास्त्र इत्यादी ज्ञानशाखांशी समन्वय ठेवण्यात आला.

सुरुवातीच्या दशकांमध्ये भारतीय समाजशास्त्र समुदाय आणि भारतात समाजशास्त्राच्या अध्ययन-अध्यापनावर जगातील इतर देशांच्या तुलनेत ब्रिटीश समाजशास्त्रीय प्रवाहांचा मोठा प्रभाव पडला. तसे पाहिले तर १९१९-१९४७ या दरम्यानचा कालावधी अत्यंत मर्यादित स्वरुपात समाजशास्त्राच्या विकासाचा होता. कारण १९२० मध्ये संपूर्ण भारतात एकूण ११ विद्यापीठे होती आणि केवळ मुंबई विद्यापीठात समाजशास्त्राच्या व्यवस्थित शिक्षणासाठी एका प्राध्यापकाची नियुक्ती करण्यात आली होती. १९४५ मध्ये दुसऱ्या महायुध्दाच्या अंतापर्यंत ब्रिटीश भारतात एकूण २० विद्यापीठांची स्थापना झाली आणि यापैकी फक्त मुंबई आणि लखनऊ विद्यापीठांमध्ये समाजशास्त्र विभाग स्थापन करण्यात आले होते. एत्तदेशीय संस्थानांपैकी म्हैसूर मध्ये १९२८ मध्ये बी.एन. सील आणि ए.एफ. वाडिया यांनी आणि १९२९ मध्ये जर्मनीतून अध्ययन करुन स्वदेशात परतलेल्या जफर हसन यांनी उस्मानिया विद्यापीठ (हैदराबाद) येथे समाजशास्त्राची सुरुवात केली होती.

दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे या संस्थापक पीढीने १९१९-१९४७ या दरम्यान वसाहतिक परिघाच्या बौद्धिक मर्यादा असतानाही भारतीय समाजाच्या पायाभूत तत्वांच्या अध्ययनात समाजशास्त्राच्या सैध्दांतिक शिस्तीचा सदुपयोग केला. विवाह, कुटुंब, आप्तसंबंध, जात, धर्म, वंश, व्यवसाय, ग्रामीण-शहरी समुदाय, पारंपरिक जीवनशैली, श्रध्देवर आधारित व्यवस्था, सामाजिक स्तरीकरण तसेच समाजातील द्वंद्व आणि परविर्तन इत्यादींच्या अध्ययन-अध्यापनाचा पाया भक्कम केला.

स्वतंत्र भारतात समाजशास्त्राचा विस्तार (१९४७-२०१९) :

स्वातंत्र्यानंतर भारतात उच्च शिक्षणासोबतच समाजशास्त्राच्या विद्यार्थी आणि अध्यापकांचाही सुव्यवस्थित विस्तार झाला. मुंबईच्या समाजशास्त्रज्ञांनी १९५१ मध्ये भारतीय समाजशास्त्र परिषद आणि १९५३ मध्ये उत्तर प्रदेशातील समाजशास्त्रज्ञांनी समाजशास्त्र समितीचा प्रारंभ केला. लवकरच या दोन्ही आयोजकांनी एका संयुक्त राष्ट्रीय परिषदेची स्थापना केली. या विचारपीठाने देशातील विविध भागात राष्ट्रीय अधिवेशनांचे आयोजन आणि एक उच्च दर्जाची इंग्रजी संशोधन पत्रिका 'सोशिऑलॉजिकल बुलेटिन'च्या नियमित प्रकाशनाने राष्ट्रीय स्वरुप आणि जागतिक ओळख मिळवून दिली. या प्रक्रियेला डी.एन. मजूमदार संपादित 'ईस्टर्न एन्थ्रॉपॉलॉजिस्ट' (१९४७), निर्मलकुमार बोस संपादित 'मॅन इन इंडिया' आणि लुई डयुमा संपादीत 'कॉन्ट्रीब्युशंस टू इंडियन सोशिओलॉजी' (१९५७) यांच्याकडून सतत योगदान मिळाले.

१९५५ मध्ये पहिल्यांदाच देशभरातील समाजशास्त्रज्ञ एका अखिल भारतीय संमेलनात एकत्रित आले. १९५५ पासून ते

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

१९९३ पर्यंत ही संमेलन दोन वर्षांच्या अंतराने आयोजित करण्यात आली परंतु १९९३ पासून वार्षिक संमेलने होऊ लागली. या अधिवेशनांचे उद्घाटन भारताचे राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी यांच्या हस्ते काशी विद्यापीठ (वाराणसी) ला २०१४ मध्ये, उपराष्ट्रपती हमीद अन्सारी यांच्या हस्ते २०११ ला जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठ (नवी दिल्ली) येथे तसेच उपराष्ट्रपती भैरवसिंह शेखावत यांच्या हस्ते उदयपूरला २००३ मध्ये होणे हे समाजशास्त्र परिषदेच्या प्रगतीचे महत्त्वपूर्ण टप्पे राहिले आहेत. भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्राच्या जागतिक व्यासपीठावर देखील अनेक वर्षांपासून सक्रिय योगदान राहिले आहे. १९८६ मध्ये दिल्लीत जागतिक समाजशास्त्र परिषदेचे आयोजन आणि १९९२ पासून ते १९९६ पर्यंत भारतीय समाजशास्त्र परिषदेचे अध्यक्षपद भूषविलेल्या प्राध्यापक टी. के. वुम्मन यांची विश्व समाजशास्त्र परिषदेच्या अध्यक्षपदी निवड होणे म्हणजे या भारतीय समाजशास्त्रज्ञांची आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा निर्मितीच्या दोन महत्त्वपूर्ण घटना राहिल्या आहेत. मागील एक दशकापासून समाजशास्त्राच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदानासाठी ज्येष्ठ समाजशास्त्रज्ञांना जीवनभरातील योगदानासाठी सन्मानित करण्याची परंपरा निर्माण होणे हे देखील परिषदेच्या वाढत्या आत्मविश्वासाचे प्रतीक आहे. एकविसाव्या शतकाची वीस वर्ष पूर्ण होण्याबरोबरच भारतात ९०० पेक्षा अधिक विद्यापीठे आणि ५० हजारांपेक्षा अधिक महाविद्यालये निर्माण झाली आहेत. यापैकी १५०० पेक्षा अधिक महाविद्यालये आणि १७५० पेक्षा अधिक विद्यापीठांमधील विभागांमार्फत समाजशास्त्राचे अध्ययन केले जात आहे. या कालखंडात समाजशास्त्राचे विद्यार्थी आणि शिक्षकांच्या रूपात समाजातील वंचित वर्ग आणि समुदायापर्यंत समाजशास्त्र पोहोचले. याचा परिणाम म्हणजे स्त्रियांचे प्रश्न, दलितांचे प्रश्न, आदिवासी अस्मिता, पर्यावरणीय आव्हाने, सीमान्त समूह आणि दारिद्र्यात खितपत पडलेल्या कोट्यावधी स्त्री-पुरुषांच्या प्रश्नांनी समाजशास्त्राला प्रवाहशील बनवून ठेवले. सामाजिक विज्ञानाच्या संकुलाबरोबरच विधी, अभियांत्रिकी, व्यवस्थापन आणि वैद्यकीय संकुलांमध्ये देखील समाजशास्त्राच्या अभ्यासाला प्रासंगिक मानले जात आहे. समाजशास्त्रातील उच्चशिक्षणाच्या माध्यमातून कमीत कमी पाच क्षेत्रांमध्ये उपजीविकेच्या संधी उपलब्ध होत आहेत: १) सरकारी नोकरी, २) शिक्षण केंद्र, ३) संशोधन केंद्र, ४) प्रसारमाध्यमे आणि ५) स्वंयसेवी संस्था.

आज समाजशास्त्र परिषद देखील एकूण ४४५० समाजशास्त्रज्ञांच्या आजीव सभासदांच्या बळावर अमेरिकन समाजशास्त्र परिषदेनंतर जागतिक स्तरावर समाजशास्त्राचे सर्वात मोठे राष्ट्रीय विचारपीठ आहे. परिषदेच्या हिंदी आणि इंग्रजी भाषेत प्रकाशित संशोधन पत्रिकांना व्यापक स्वरूपात मान्यता आहे. या अंतर्गत २८ संशोधन समित्या सक्रिय आहेत. तसेच परिषदेशी १३ प्रादेशिक समाजशास्त्र परिषदा संलग्नित आहेत. यांच्याद्वारे दरवर्षी महत्त्वपूर्ण संमेलने तसेच समाजशास्त्रीय साहित्य प्रकाशित करण्याची परंपरा जोपासली जाते. यांच्या माध्यमातून यांच्या माध्यमातून विविध देशी भाषांमध्ये समाजशास्त्रीय चर्चाविश्व संपन्न होत आहे.

भारतात समाजशास्त्राच्या अध्ययन-अध्यापनाची सैद्धांतिक पार्श्वभूमी :

भारतीय विद्यापीठांमध्ये समाजशास्त्राचा प्रवेश हा आपल्या ज्ञान व्यवस्थेच्या पाश्चिमात्यीकरणाशी संबंधित होता. कारण जगाच्या बौध्दिक क्षितीजावर एका विशिष्ट ज्ञानशास्त्राच्या स्वरुपात समाजशास्त्राचा जन्म आर्थिक आणि राजकीय क्रांतीमुळे निर्माण झालेल्या सामाजिक उलथा पालथीने ढवळून निघालेल्या १९ व्या शतकात युरोपात झाला होता. हा संबंध पूर्ण शतकभर अधिक घट्ट झाला आहे. समाजशास्त्रात भारतीय तत्वांना प्राधान्य देण्याची चर्चा नियमित सुरु आहे परंतु यामुळे भारतात समाजशास्त्राच्या सैध्दांतिक आधारामध्ये परिवर्तन होवू शकले नाही. फ्रेंच विचारवंत आणि समाज वैज्ञानिक ऑगस्ट कॉम्ट (१७९८-१८५७) यांना समाजशास्त्राचा जनक मानले जाते. त्यांनी 'समाजाचे' जीवंत आणि सुव्यवस्थित वास्तविकतेच्या स्वरुपात विश्लेषण करायला सुरुवात केली आणि यात जैव-विज्ञानाच्या विकासवादी प्रतिमानाचा पध्दतशीर उपयोग केला. या प्रारंभ बिंदू पासून सुरु समाजशास्त्राच्या परिचयाच्या एका शतकानंतर देखील भारताचे समाजशास्त्र आपल्या विद्यापीठीय स्वरुपात पाश्चिमात्य समाजशास्त्र विश्वाशी घनिष्ठता राखून आहे. त्यामुळे याचे संक्षिप्त विवरण देणे प्रासंगिक राहील.

कॉम्टच्या पुढाकारानंतरच्या ७० वर्षांमध्ये समाजशास्त्राच्या प्रारंभिक विकास आणि विस्तारात १ जर्मन विचारवंत कार्ल मार्क्स (१८१८-१८८३) यांचे तत्वज्ञानविषयक तसेच आर्थिक विश्लेषण, २ ब्रिटीश अभियंता हर्बर्ट स्पेन्सर (१८२०-१९०३) यांचा समाजाच्या विकासाचा सिध्दांत, ३. फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ एमिल दुरखीम (१८५८-१९१७) यांच्याद्वारे सामाजिक श्रम-विभाजन, धर्म तसेच सामाजिक विचलनाचे सखोल अध्ययन, ३ इटालियन सामाजिक विचारवंत विल्फ्रेड परेटोचे (१८४८-१९२३) यांची समाजातील नेतृत्वात स्थापित समुहांच्या गुण-अवगुणांचे महत्व याचे विवरण, ४. अमेरिकन विचारवंत थर्स्टन वेब्लेन (१८५७-१९२९) यांचे द्वारे आधुनिक समाजात दर्जा आणि पदांच्या व्याकरणाचे सैध्दांतिकरण, ५. जर्मन सामाजिक विचारवंत जॉर्ज सिमेल (१८५८-१९१८) यांचे द्वारे भांडवल केंद्रीत आर्थिकतेतून निर्माण झालेली सामाजिकता आणि सामुदायिक धारेच्या मूळ प्रक्रियांची ओळख, ६. जर्मन समाजशास्त्रज्ञ मॅक्स वेबर (१८६४-१९२०) यांचे द्वारे सादर सामाजिक क्रिया तसेच सामाजिक संरचना व संस्थांच्या तर्कसंगतेच्या प्रक्रियेद्वारे केले जात असलेल्या आधुनिक रुपांतरणाची व्याख्या आणि ७. रशियन-अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ पीटरीम सोरोकीन यांचे द्वारा प्रतिपादीत सामाजिक प्रगती आणि अधोगतीच्या चक्रांचे सिध्दांत समाजशास्त्राच्या विकासाचा पाया रचला.

यानंतर दोन महायुध्दांमधील कालखंडात (१९१४-१९४५) संपूर्ण युरो-अमेरिकन विद्याजगत भांडवलवादी लोकशाहीच्या अध:पतनाचे साक्षीदार बनले. पहिल्या महायुध्दानंतर

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 ★ IQAC

युरोपच्या बहुतांश देशांमध्ये सर्वसामान्य जनता अनेक दशके राष्ट्रवादाच्या दबावाचा बळी ठरली. लहान मोठया युध्दांमुळे निर्माण झालेल्या सामाजिक-राजकीय संकटांशी सामना करीत राहिली. पुढे मात्र साम्राज्यवादाच्या अस्तालाच सुरुवात झाली. रशियात साम्यवादी क्रांती (१९१७) झाली. अमेरिकेच्या वाट्याला एका शक्तीशाली औद्योगिक राष्ट्राच्या वर्चस्वाची भूमिका आली. आशिया-आफ्रिका-लॅटीन अमेरिकेच्या देशांमध्ये स्वातंत्र्याची आस लागली. यामुळेच समाजशास्त्राचासैध्दांतिक विकास देखील एका संक्रमणातून झाला. यामुळे जर्मनीत चिकित्सात्मक सामाजिक विज्ञानाचा उदय झाला. वाल्टर बेंजामिन (१८९२-१९४०), मॅक्स होर्खहाईमर (१८९५-१९७३), हर्बर्ट मारकुज (१८९८-१९७१), नियोडोर अडोर्नो(१९०३-१९६९) आणि युरगन हेबरमास (१९२९) यांनी जगप्रसिध्द 'फ्रँकफर्ट स्कूलची' स्थापना केली. या प्रशालेद्वारे हेगेल, मार्क्स आणि फ्राईड यांच्याचितनांच्या चिकित्सात्मक उपयोग करताना समाजशास्त्राच्या व्यवस्था-विश्लेषणाच्या क्षमतेत 'चिकित्सा सिध्दांतांच्या' (क्रिटीकल थ्योरी) स्वरुपात नवीन पैलू जोडले. इटली मधील कम्युनिस्ट चळवळीचे अपयश, फॅसिझमचे वर्चस्व आणि तुरुंगात बंदिस्त विचारवंतांच्या अनुभवांनी संस्कृतीच्या स्वायत्ततेशी संबंधित सामाजिक विश्लेषणाच्या धारेचे विशाल प्रवाहात रूपांतर झाले. यात मार्क्सवादी विचारवंत आणि इटलीच्या कम्युनिस्ट पक्षाचे नायक अंतोनिया ग्रामशी (१८९१-१९३७) यांचेकैदेतील जीवनकाळात फॅसिस्ट राष्ट्रप्रमुख मुसोलिनीच्या शासनकाळाचे करण्यात आलेल्या मूल्यमापनाचे ऐतिहासिक योगदान राहिले.

हे देखील स्वाभाविक होते की युरोप-आशिया आणि आफ्रिकेच्या आत्मसंघर्षापासून फारच दूर लोकशाही भांडवलवादाच्या विस्ताराचे लाभार्थी संयुक्त राज्य अमेरिकेच्या विद्यापीठांमध्ये संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टीकोनाचे (स्ट्रक्चरल फंक्शनल स्कूल) संवर्धन झाले. सामाजिक द्वंद्व, विशेषत: मार्क्सवादी सिध्दांताची उपेक्षा करण्यात आली. या 'प्रकार्यवादी समाजशास्त्राने' १९४५ ते १९६८ या दरम्यान इंग्रजी माध्यमातील बहुतांश विद्यापीठांमध्ये समाजशास्त्राचे अध्ययन-अध्यापन तसेच संशोधन कार्यात आपले वर्चस्व अबाधित ठेवले. यात टॉलकॉट पारसन्स (१९०२-१९७९), रॉबर्ट मर्टन (१९१०-२००३), जॉर्ज हर्बर्ट मीड (१९६३-१९३१), लेव्हीस कोझर (१९१३-२००३) तसेच राल्फ डेरेंडा (१९२९-२००९) आणि संरचनात्मक प्रकार्यवादाचे टीकाकार सी-राइट मिल्स (१९१६-१९६२) यांच्या साहित्याचे कायमस्वरुपी महत्व मानले जात आहे.

परंतु १९ व्या शतकाच्या साठोत्तरी काळात अमेरिकन वर्चस्वाला जगभरात आव्हाने मिळाली. अमेरिकन समाजात वर्णभेद, व्हियतनाम युद्ध, स्त्रियांचे दमन आणि अमेरिकन समाजाच्या सत्ता-संरचनेच्या विरोधात रस्त्यापासून विद्यापीठांपर्यंत असंतोष आणि आंदोलने झाली. समाजशास्त्रात देखील ही प्रवृत्ती प्रतिबिंबित झाली. टॉलकॉट पार्सन्सच्या नेतृत्वात स्थापन झालेल्या 'सार्वभौमिक उद्विकास' मान्यते (इव्होलुशनरी यूनीव्हर्सल्स) संबंधित चर्चाविश्वाला लॅटीन अमेरिकन आणि आफ्रिकी समाजाच्या अनुभवांच्या विश्लेषणाच्या आधारावर आव्हान मिळाले. मार्क्सवादी संकल्पनांना आरंभ बिंदु मानून आंद्रे गुन्रेर फ्रँक (१९२९-२००५), समीर अमीन (१९३१-२०१८), जिओवानी आरिधी (१९३७-२००९) तसेच फर्नांडो कोर्दोसो (१९३९) सारख्या संशोधकांनी एक समांतर चर्चाविश्व स्थापन केले.

'समाजव्यवस्था' आणि 'सामाजिक परिवर्तन' या संकल्पनांच्या व्याख्या करण्यासाठी 'राष्ट्र-राज्याला' अध्ययनाच्या एककाच्या स्वरुपात अस्वीकृत करताना भांडवलवाद, साम्राज्यवाद आणि नव्यानेच स्वतंत्र झालेल्या देशांच्या अंतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय वास्तवाला एक समग्र म्हणून पाहण्यासाठी समाजशास्त्राला अर्थशास्त्र, इतिहास आणि राजकीय प्रक्रियांसोबत जोडण्यासाठी पुढाकार घेण्यात आला. शतकाच्या अंतिम दशकांमध्ये एम्यनुअल वालरस्टाइन (१९३०-२०१९) यांनी या नव्या चर्चाविश्वाला समाजशास्त्राच्या पारंपारिक चौकटीच्या पलिकडे जावून'विश्व- व्यवस्था सिध्दांत समग्र' च्या स्वरुपात प्रभावी पध्दतीने परिवर्तीत केले. त्यांच्या साहित्याने इतिहासकार फर्नांड ब्रौदेल (१९०२-१९८५) आणि सामाजिक इतिहासावर आधारित 'अनाल स्कूल', मानवशास्त्रज्ञ नोर्बर्ट इलाया (१८९७-१९९०), राजकीय अर्थशास्त्रज्ञ कार्ल पोलन्यी (१८८६-१९६४) आणि रसायन शास्त्रज्ञ इलाया प्रियोजनी (१९१७-२००३) यांच्या अभ्यासांना विश्व व्यवस्था आणि त्याचे प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय अभिव्यक्तिच्या समाजवैज्ञानिक / समाजशास्त्रीय अध्ययनांसाठी अनिवार्य म्हणून सिध्द केले. वालरस्टाईनद्वारे समाजशास्त्रासह सर्वज्ञानशाखांच्या एकत्रिकरणासाठी 'गुलबंकियन आयोगाच्या' अहवालाच्या स्वरुपात सुचविण्यात आलेल्या दूरगामी उपयांचे चिरंतन महत्व मानले गेले आहे (वालेस्टाईन,१९९७).

२० व्या शतकाच्या शेवटच्या दशकांमध्ये सामाजिक विज्ञानात साहित्य-चिकित्सा आणि कलेच्या अध्ययनाद्वारे उत्तर-आधुनिकता दृष्टीकोनाचाही प्रभाव पडला. उत्तर-आधुनिकतेने एका केंद्रीय प्रवृत्तीला अथवा सत्तेच्या मान्यतेला आव्हान देत सत्य आणि अनुभव या दोन्हींचे 'बहुआयामी' आणि 'अनेकार्थी' होण्याच्या वस्तूस्थितीला महत्त्व देण्याची आवश्यकता प्रतिपादित केली. जर्मनीत ज्युंचा छळ (१९३० पासून १९४५ पर्यंत) आणि दुसरे महायुध्द (१९३९-१९४५) या दरम्यान झालेले क्रोर्य आणि व्यापक जनसंहारापासून तर सोवियत संघ विखरेपर्यंत (१९८९) अनेक ध्येये समोर आणले गेले. भांडवलवाद, औद्योगिक उत्पादनाचे तंत्र आणि लोकशाही सत्ता संरचनेतून ज्या रूपांतरणातून निर्मित नवे प्रश्न, नवे व्यवसाय, समूह आणि समुदायांना ओळखले गेले. माहिती क्रांती आणि प्रसारण प्रक्रियेत टेलिव्हिजन आणि इंटरनेट (आंतरजाल) च्या महत्वाच्या परिणामांकडे लक्ष वेधले गेले. यामुळे बहूसांस्कृतिकतेच्या आधारावर समाजव्यवस्थेचे आकलन होण्याच्या प्रयत्नांना बळ मिळाले. 'स्त्रिवाद', 'अस्मितावाद',

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

'प्रतिनिधीत्व-प्रतिरोध' सारख्या दृष्टिकोनाच्या आधारावर समाज विश्लेषणांचे महत्व स्वीकारण्यात आले. यात लियोतार्द, बौद्रिल, बोर्दियो, जुडिथ बटलर आणि मिशेल फुकोच्या साहित्य आणि त्यांच्याशी संबंधित मान्यतांकडे नव्या पिढीतील समाजशास्त्रज्ञांचे लक्ष आकर्षिले गेले आहे. यालाच समांतरपणे आधुनिकता, विशेषत: लोकशाही आणि औद्योगिक समाजाच्या सिध्दांतांच्या चिकित्सेशी संबंधित गिडेन्स, हेबरमास, उलरिक बेक, मॅनुअल कास्टेल आणि झ्गियुट बाऊमनच्या सिद्धांतांना देखील समाज परिवर्तनाच्या विश्लेषणाचा आधार बनविण्यात येवू लागले.

दुसऱ्या शब्दात, भारतात समाजशास्त्राच्या अध्ययनात पाश्चिमात्य देशांमध्ये प्रचलित समाजशास्त्रीय चर्चाविश्वांचे मध्यवर्ती स्थान बनत आहे. परंतुसिध्दांतापासून तर संशोधन पध्दती पर्यंतच्या अध्ययनात पाश्चिमात्य विद्यापीठांमध्ये दिल्या जाणाऱ्या माहितीबाबतच्या सजगतेला महत्व देणे भारतात समाजशास्त्राच्या विकासाला तारक ठरत आहे की मारक हे अस्पष्ट आहे. वादातीत आहे की, या वस्तूस्थितीमुळे सैध्दांतिक संदर्भांना अनुसरून भारतीय समाजशास्त्र किंवा भारतीय समाजशास्त्रज्ञांची आपली वेगळी ओळख निर्माण होवू शकली नाही. या संदर्भात हा प्रश्न उपस्थित करण्यात येतो की, या देशाच्या परकीय सत्तेच्या मुक्ततेनंतर सात दशके उलटून गेल्यानंतर देखील भारतीय समाजशास्त्र समुदायात बौध्दिक स्वातंत्र्य अद्यापही का शक्य होवू शकले नाही? जागतिकीकरणाने अधिक गुंतागुतीचे बनविले आहे की सुगम्यता वाढते आहे? अन्यथा 'पश्चिम' एका संदर्भाच्या स्वरूपात निरंतर उपस्थितीचे काय गुढ आहे? (सिंह,२०१४).

भारतीय समाजशास्त्राच्या शतक महोत्सवी वाटचालीची चार वैशिष्ट्ये -

आज आपल्या देशात समाजशास्त्राचा शतक महोत्सव साजरा करतांना या महत्वपूर्ण वाटचालीच्या चार वैशिष्ट्यांना आवर्जून लक्षात ठेवायला हवे. एक म्हणजे, भारतात समाजशास्त्राचा प्रारंभ युरोपातील समाजशास्त्राच्या जन्माच्या सात दशकांनंतर झाला होता. या दरम्यान यात युरोपात एका अशा व्यवस्थाभिमुख सामाजिक विज्ञानाच्या रूपात महत्व प्राप्त झाले होते, ज्याच्या अध्ययनाचा आधार संपूर्ण मानवी संस्कृती ऐवजी १६४७ च्या वेस्टफिलीया कराराद्वारे युरोपातील अस्तित्व शोधणा-या राष्ट्र राज्यांच्यी नवीनतम वस्तूस्थिती होती. हे देखील प्रासंगिक तथ्य आहे की, मानवशास्त्र त्याच्या पूरक ज्ञानशाखेच्या रूपात युरोपयीन वसाहतवाद आणि 'वंशवादाशी' संबंधित समाजिक विज्ञानाच्या चर्चाविश्वाच्या आधारावर 'वसाहतींच्या समुदायांच्या' बाबतीत आकलनाचे माध्यम बनले. कारण त्याचा उपयोग 'इतर' समुदाय, विशेषत: वसाहतिक लोक आणि त्यांच्या संस्कृतीच्या अध्ययनासाठी मोठया प्रमाणावर होवू लागला होता. परंतु भारतात समाजशास्त्राचा वसाहतवादी दृष्टिकोनातून प्रारंभ झाल्यानंतर देखील ही प्रतिमा नव्हती. याला भारतीय सामाजिक वैज्ञानिकांद्वारे भारतीय अस्मिता आणि समाजव्यवस्थेच्या अध्ययनाला स्वाभाविक बनविण्याच्या गरजेशी जोडण्यात आले.

दुसरे युरोपात समाजशास्त्राचा उदय एक अयशस्वी क्रांती, एक प्रतिक्रांती आणि एका मावळत्या युगाशी संबंधित अतुलनीयरित्या बदलांनी उत्पन्न झालेल्या उलथा-पालथीचा भाग होता. युरोपात या पार्श्वभूमीवर अर्धवट फ्रेंच राज्य क्रांती (१७८९-१७९९), ब्रिटिश औद्योगिक क्रांती, युरोपचा जागतिक साम्राज्यवादी विस्तार तसेच नेपोलियनची हुकुमशाही आणि युध्दांमुळे (१७९९-१८१४) निर्मित सामाजिक-राजकीय-आर्थिक परिस्थिती होती. याउलट भारतात समाजशास्त्राचा प्रवेश स्वातंत्र्य चळवळीच्या युग प्रवर्तकअध्यायाचा प्रारंभ होणाऱ्या युगाची घटना आहे. १९१९ मधील भारतातील सर्वात मोठया घटनांमध्ये मॉटेस्क्यू-चेम्सफोर्ड सुधारणा (ब्रिटीश भारत अधिनियम,१९१९) पहिल्या महायुध्दात (१९१४-१९१८) ब्रिटीश भारताच्या सैनिकांच्या रूपात हजारो भारतीयांच्या जगातील विविध भागातील सहभागानंतर परतणे, 'खिलाफत चळवळ', पंजाबातील जालियनवालाबाग हत्याकांड (जनसंहार), महात्मा गांधी आणि भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या नेतृत्वाखाली देशव्यापकी रॉलेक्ट सत्याग्रहाचे आयोजन या घटनांचा समावेश होता.

तिसरे, भारतात समाजशास्त्राच्या विकासाचे दोन प्रवाह राहिले आहेत. १. राजकीय-सामाजिक परिवर्तनाशी संबंधित चर्चाविश्व,आणि २. शैक्षणिक संस्थामधील अध्ययन-अध्यापन या दोन्ही मध्ये संवाद, सहकार्य आणि आंतरविरोध या तिन्ही प्रकारचे संबंध राहिले आहेत.

त्यामुळे समाजशास्त्राला वसाहतिक भारताच्या उच्च शिक्षण व्यवस्थेचा भाग बनविण्याआधीच भारतात मानव समाजाच्या अनिवार्य विकासाच्या, एका परिवर्तनाच्या वैज्ञानिक ज्ञानशाखेच्या स्वरुपात ओळख मिळाली होती. परकीय सत्तेपासून मुक्तता मिळवून देणाऱ्या राजकीय-सामाजिक चळवळीच्या विचारधारेच्या स्वरूपात समाजशास्त्राला सर्वप्रथम ब्रिटनसह युरोपच्या विद्यापीठांमध्ये सक्रीय भारतीय अध्यापकांमध्ये इंग्लंडमध्ये देशभक्त विचारवंत श्यामजी कृष्ण वर्मा (१९५६-१९९०) यांनी प्रसारित केले. ते दयानंद सरस्वती आणि लोकमान्य टिळक यांच्यासोबतच समाजशास्त्राचे नामांकित सिध्दांतकार हर्बर्ट स्पेन्सर यांच्या विचारांनी प्रभावित होते आणि स्वातंत्र्यचळवळीशी संबंधित प्रवाशी भारतीयांमध्ये जाणीव निर्माण करण्यासाठी त्यांनी 'द इंडियन सोशिओलॉजीस्ट' नावाची संशोधन पत्रिका १९०५ पासूनच लंडन येथून प्रकाशित केली. या पत्रिकेचा शेवटचा अंक १९२९ मध्ये निघाला. समाजवादी-सर्वोदयी नायक जयप्रकाश नारायण हे ओहायो विद्यापीठ येथून समाजशास्त्रात अध्ययन करून स्वदेशी परतले आणि राष्ट्रीय आंदोलनातील क्रांतीकारी नायकांमध्ये समाविष्ट झाले. मानवशास्त्रज्ञ निर्मल कुमार बोस हे१९३० च्या आंदोलनातील केवळ सत्याग्रहीच होते असे नव्हे, तर महात्मा गांधीजींच्या अंतिम काळात त्यांचे सचिव आणि सहकारी देखील

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001
IQAC

होते. त्याचप्रमाणे रामकृष्ण मुखर्जी, पी.सी. जोशी आणि ए. आर. देसाई हे कम्युनिस्ट चळवळीतील कार्यकर्ता म्हणून राहिले होते आणि समाजशास्त्राचे अध्यापक बनल्यानंतर मार्क्सवादी समाजशास्त्रीय विचारधारेशी संबंधित राहिले. स्वातंत्र्यानंतरच्या वर्षांमध्ये देखील मार्क्स, विवेकानंद, अरविंद, म. फुले, टागोर, गांधी, नेहरू,नायकर, आंबेडकर, माओ, लोहिया आणि जयप्रकाश नारायण यांच्या प्रभावात असलेल्या समाजशास्त्रज्ञांची पिढी विशेषत्वाने दिसून येते.

परंतु भारतीय समाजशास्त्राला पुढे नेण्यासाठी विशिष्ट व्यक्ती आणि विचारधारांशी असंबंधित समाजशास्त्रज्ञांची भूमिका महत्वपूर्ण राहिली आहे. यातील बहुतांश विचारवंत, ऐतिहासिक कारणांनी हिंदू सवर्ण जातींमधील मध्यमवर्गीय स्त्री-पुरुष होते आणि यातील बहुतांश लोकांशी एतदेशी आणि आंग्ल-अमेरिकन विद्यापीठांमध्ये सेतू तयार करण्याची भूमिका पार पाडली. यात 'ब्राम्हणवाद', 'हिंदू वर्चस्व', 'पुरुष वर्चस्व' आणि बौद्धिकवसाहतवादाच्या चौकटी तयार झाल्या आणि त्याला उत्तर म्हणून अनेक प्रकारची नवी चर्चाविश्वे निर्माण झाली.

चौथे म्हणजे, भारतीय समाजशास्त्रीय समुदायावर पाश्चिमात्य प्रभाव, भारतीयत्वाचा आग्रह, प्रादेशिकता, जातीयता, लिंगभाव आणि राजकीय विचार प्रवाहांशी संबंधित समस्यांचे प्रारंभापासूनच अस्तित्व आहे. याशिवाय १. वैचारिक पूर्वग्रहांपासून अंतर, २. आंग्ल-अमेरिकन-सोवियत-चीनी समाजशास्त्रीय प्रभावापासून स्वतंत्र आणि ३. भारतीय संदर्भाशी जोडून घेण्याची त्रिस्तरीय आवश्यकतेच्या जाणीवेतून एक बौद्धिक शिस्त आणि आत्मपरीक्षणाचे सातत्य राहिले आहे. यासाठी भारतातील समाजशास्त्राच्या शतक महोत्सवी प्रदीर्घ वाटचालीत असंख्य प्रवाहांचे अस्तित्व आणि प्रमुख प्रचलित मान्यतांच्यासमीक्षणाच्या गरजेतून आवश्यक शक्यतांच्या माध्यमातून 'विविधतेत एकता' या तत्वाचे संवर्धन होत आले आहे.

समारोप :

भारतात समाजशास्त्राचा औपचारिक प्रारंभ फ्रान्समध्ये १८३८ मध्ये ऑगस्ट कॉम्ट यांचेकडून नामकरण होऊन तसेच युरोपीयन शैक्षणिक चर्चाविश्वाच्या प्रसाराच्या सात दशकानंतर २० व्या शतकाच्या प्रारंभी राष्ट्रीयत्व आणि वसाहतिकतेच्या दुहेरी संदर्भाच्या पार्श्वभूमीवर झाला होता. समाजशास्त्राच्या अध्ययन क्षेत्राच्या विकासाच्या दृष्टीने १९१९ आणि १९४७ च्या सुरुवातीच्या २८ वर्षांमध्ये नगण्य प्रगती झाली. परंतु देश स्वतंत्र झाल्यानंतर देशाच्या उच्च शिक्षण व्यवस्थेत, विशेषत: साठोत्तरी दशकांमध्ये, समाजशास्त्राच्या अध्ययनाला क्रमाक्रमाने महत्व प्राप्त झाले आणि समाजशास्त्रीय संशोधकांमध्ये बौद्धिक लवचिकता असल्यामुळे संवाद विहिनतेऐवजी वाद-विवादाचे बाहुल्य राहिले.

भारतीय आणि अभारतीय समाजशास्त्रज्ञांनी एका शतकाच्या कालावधीत असंख्य विशिष्ट स्वरूपाचे प्रश्न आणि समस्यांवर लक्ष केंद्रीत करताना शिक्षण, संशोधन आणि लोकहिताच्या संदर्भात आपली भूमिका प्रभावीपणे ठविली. विद्यापीठे आणि संशोधन संस्थांमध्ये झालेल्या ज्ञानसाधनेच्या माध्यमातून समाजशास्त्रातील अध्ययन आणि संशोधनाच्या कमीत कमी चार डझन ज्ञानशाखाआकाराला आल्या आहेत. यापैकी बहुतांश ज्ञानशाखा विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रमात आणि राष्ट्रीय समाजशास्त्र परिषदेच्या संशोधन समित्यांमध्ये मान्यता मिळाली आहे. त्यामुळे इतर सामाजिक विज्ञानांशी आणि इतर ज्ञानशाखांशी समाजशास्त्राचा परस्पर संबंध अधिक दृढ झाला आहे. दुसरीकडे या शतक महोत्सवी वाटचालीत अनुक्रमे १. विकास चर्चाविश्व, २. जाती-चर्चाविश्व, ३. स्त्री-चर्चाविश्व, ४. दलित-चर्चाविश्व, ५. अस्मिता-चर्चाविश्व, ६. पर्यावरण- चर्चाविश्व, तसेच ७. जागतिकीकरण-चर्चाविश्व यांचा उदय झाला. लोकहिताच्या योजनांची निर्मिती, अंमलबजावणी आणि मूल्यमापनापासून तर लोक चळवळींचे अध्ययन करण्यापर्यंत याची प्रासंगिकता राहिली आहे.

अशा प्रकारे भारतातील समाजशास्त्राच्या या शतक महोत्सवाच्या आधारावर असा निष्कर्ष काढणे अयोग्य ठरणार नाही की, भारतीय आणि अभारतीय समाजशास्त्रज्ञांची आतापर्यंतची ज्ञानसाधना आणि सृजनशीलतेमुळे सामाजिक विज्ञानाच्या एका ज्ञानशाखेच्या रुपात समाजशास्त्राने देशात आपल्या प्रासंगिकतेचा आणि उपयुक्ततेचा विस्तार केला आहे. यासाठी मागील शंभर वर्षातील समाजशास्त्राचे शिक्षण आणि समाजशास्त्रीय संशोधनात मोलाचे योगदान देणाऱ्या असंख्य अभ्यासकांचे समकालीन समाजशास्त्र शतश: ऋणी आहे. तरी देखील बौध्दिक स्वातंत्र्याची स्थापना, समाजाच्या लोकशाहीकरणातील योगदान आणि आर्थिक-राजकीय-सांस्कृतिक विकासाच्या कसोटीवर अद्याप काही अपेक्षांची पूर्तता होणे बाकी आहे. परंतु या गोष्टीवर विश्वास ठेवायला हवा की भारतीय आणि इतर समाजशास्त्रज्ञांची नवी पिढी या आव्हानाला ओळखून पुढे मार्गस्थ होईल.

टिपा :

१. वसाहतवादातून प्रेरीत अभ्यासांवर आधारित समाजशास्त्रीय चर्चाविश्वांमध्ये २० व्या शतकाच्या भारतीय समाजाचे जमीनस्तरावरील वास्तव (फिल्ड व्हिव) कमीच आढळून येते आणि ग्रांथिक अध्ययन (बुक व्हिव), युरोपीयन दृष्टीकोन आणि सुरुंग ज्ञानाला (टनेल व्हिजन) प्राधान्य होते. (पहा, कोन्ह, कोसंबी, चट्टोपाध्याय, डर्क).बर्नार्ड कोन्ह आणि डी.डी. कोसंबींपासून तर दीपेश चट्टोपाध्याय आणि निकोलस डर्क यांनी या समस्येला अनेक पध्दतींनी अधोरेखीत केले आहे.

२. भारतरत्न आचार्य पांडुरंग वामन काणे लिखित 'धर्मशास्त्राचा इतिहास' हा पाच खंडांमध्ये संपादित ६,५०० पृष्ठांचा ग्रंथ आहे; जो भांडारकर ओरिएंटल रिसर्च इन्सिटयूट, पुणे यांनी १९३० से १९५२ या दरम्यान प्रकाशित केला आहे.

३. भारतातील सामाजिक परिवर्तन आणि आधुनिकीकरणाच्या अध्ययनात एम.एन. श्रीनिवास (१९६६)यांच्या 'सोशिअल चेंज इन मॉडर्न इंडिया' (बर्कले, युनिवर्सिटी ऑफ कॅलिफोर्निया

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 IQAC

प्रेस) आणि योगेंद्र सिंह (१९७४) यांच्या 'मॉडर्नायझेशन ऑफ इंडियन ट्रॅडीशन' (जयपूर, रावत पब्लिकेशन्स) या दोन ग्रंथांना महत्वपूर्ण मार्गदर्शक मानले गेले आहे.

४. रामकृष्ण मुखर्जी (१९७७) यांनी भारतीय स्वातंत्र्यानंतर तीन दशकातील समाजशास्त्रज्ञांना उद्देशून 'आधुनिकीकरण कर्ते' (मॉडर्नायझर्स) ही संज्ञा वापरली आहे.

संदर्भ –

१. ओस्तेगार्द, जेफ्री (१९८५), नवी दिल्ली, गांधी पीस फौंडेशन.

२. कोन्ह, बर्नार्ड (२००४), 'नोटस् ऑन दी हिस्ट्री ऑफ दी स्टडी ऑफ इंडियन सोसायटी ॲण्ड कल्चर', बर्नार्ड कोन्ह ओमनीबस, खंड ३, नवी दिल्ली:ऑक्सफर्ड युनिवर्सिटी प्रेस.

३. चन्द्र, बिपन, मृदुला मुखर्जी, आदित्य मुखर्जी (२०००), इंडिया सिंस इंडिपेंडंस, गुडगाँव: पेंग्विन रॅन्डम हाउस.

४. धर, पी.एन. (२०००), इंदिरा गांधी, द 'इमरजंसी', ॲण्ड इंडियन डेमॉक्रसी, नवी दिल्ली:ऑक्सफर्ड युनिवर्सिटी प्रेस.

५. धनागरे, डी.एन. (१९९३), 'थीम्स ॲण्ड पर्सपेक्टिव्ज इन इंडियन सोशियॉलॉजी', जयपूर:रावत पब्लिकेशन्स.

६. झा, हेतूकर (२०१४), 'हिस्टॉरिकल सोशियॉलॉजी इन इंडिया', योगेंद्र सिंह (२०१४) (सं.) इंडियन सोशियॉलॉजी, खंड १, नवी दिल्ली: ऑक्सफर्ड युनिवर्सिटी प्रेस.

७. भारत सरकार (२००६ अ), रिपोर्ट ऑफ दी कमिशन ऑन अमेन्डमेंटस टू क्रिमिनल लॉ, नवी दिल्ली: भारत सरकार.

८. भारत सरकार, (१९७४), टुवर्डस इक्वालिटी, नवी दिल्ली:समाजकल्याण विभाग, शिक्षण व समाज कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार.

९. भारत सरकार (१९८०) रिपोर्ट ऑफ द बॅकवर्ड क्लासेस कमिशन, खंड २, नवी दिल्ली:नॅशनल कमिशन फॉर बॅकवर्ड क्लासेस.

१०. भारत सरकार (२००७), नॅशनल कमिशन फॉर एंजरप्राईजेस इन द अनऑर्गनाईज्ड सेक्टर (२००७), 'रिपोर्ट ऑन कन्डिशन्स ऑफ वर्क ॲण्ड प्रोमोशन ऑफ लाईव्हलीहुड्स इन द अनऑर्गनाईज्ड सेक्टर, नवी दिल्ली: जवाहर भवन.

११. भारत सरकार (२००६ ब) सोशल, इकॉनॉमिक ॲण्ड एज्युकेशनल स्टेटस ऑफ द मुस्लिम कम्युनिटी इन इंडिया, नवी दिल्ली: गृह मंत्रालय, भारत सरकार.

१२. भारत सरकार (२००६ क), रिपोर्ट ऑफ नॅशनल कमिशन फॉर डिनोटीफाईड, नॉमॉडिक ॲण्ड सेमी–नॉमॅडिक ट्राईब्स, नवी दिल्ली: सामाजिक न्याय आणि सशक्तीकरण मंत्रालय, भारत सरकार.

१३. मुखर्जी, रामकृष्ण (१९७७), 'ट्रेन्डस इन इंडियन सोशियॉलॉजी' करंट सोशियॉलॉजी, २५ (३), १–१९३.

१४. राव, एम.एस.ए. (१९७४), 'इंट्रोडक्शन', ए सर्वेऑफ रिसर्च इन सोशियॉलॉजी ॲण्ड सोशियल ॲन्थ्रॉपॉलॉजी, खंड–१, २१–७२, मुंबई:पाप्युलर प्रकाशन.

१५. वालेस्टाईन, इमॅन्युअल (१९९७), ओपन द सोशियल सायन्सेस: रिपोर्ट ऑफ द गुल्बंकियन कमिशन, स्टॅनफोर्ड:स्टॅनफोर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.

१६. श्रीनिवास, एम.एन. (१९६६), 'सोशिअल चेंज इन मॉडर्न इंडिया', बर्कले: युनिवर्सिटी ऑफ कॅलिफोर्निया प्रेस.

१७. सिंह, योगेंद्र (१९६७), 'द स्कोप ॲण्ड मेथड ऑफ सोशियॉलॉजी इन इंडिया', टी.के. एन. उन्नीथन इत्यादी (सं.) सोशियॉलॉजी फॉर इण्डिया, नवी दिल्ली: प्रेंटीस हॉल ऑफ इंडिया.

१८. सिंह, योगेंद्र (१९७४), 'मॉडर्नायझेशन ऑफ इंडियन ट्रॅडीशन', जयपूर:रावत पब्लिकेशन्स.

१९. सिंह, योगेंद्र (२०१४), 'इंट्रोडक्शन', इंडियन सोलियॉलॉजी, प्रथम खंड, नवी दिल्ली:ऑक्सफर्ड युनिवर्सिटी प्रेस.

१. आनंद कुमारहे समाजशास्त्राचे ज्येष्ठ प्राध्यापक असून नवी दिल्ली येथील जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठातील माजी समाजशास्त्र विभागप्रमुख आहेत. सध्या ते जवाहरलाल नेहरू स्मृति संग्रहालय, नवी दिल्ली येथे जेष्ठ संशोधक आहेत. तसेच इंडिअन सोशिओलॉजीकल सोसायटीचे माजी अध्यक्ष आहेत.

२. संदीप चौधरीहे स. भु. कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, औरंगाबाद येथे समाजशास्त्राचे प्राध्यापक आणि विभागप्रमुख आहेत.

sm.chaudhari1gmail.comContact: 9822510044

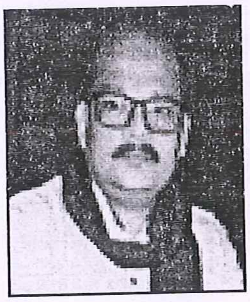

अनुवाद

प्रा. डॉ. संदीप चौधरी

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
स. भु. कला आणि वाणिज्य
महाविद्यालय, औरंगाबाद

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

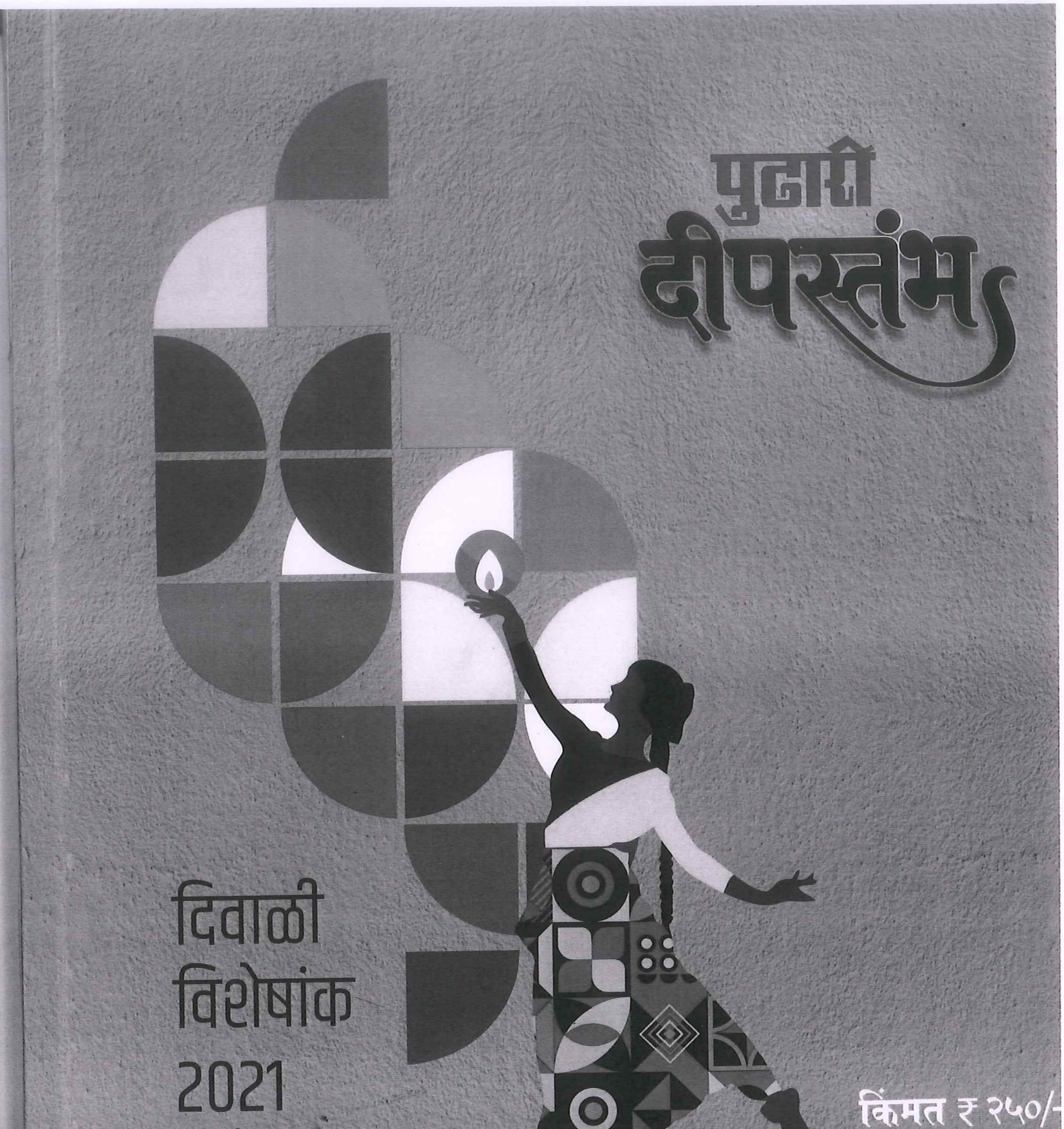

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 ★
IQAC

पुढारी दीपस्तंभ

दिवाळी २०२१
वर्ष ३, अंक ३

संस्थापक संपादक
पद्मश्री डॉ. कै. ग. गो. जाधव
मुख्य संपादक
पद्मश्री डॉ. प्रतापसिंह ग. जाधव
समूह संपादक आणि प्रकाशक
डॉ. योगेश प्र. जाधव

कार्यकारी संपादक, दीपस्तंभ
सचिन परब
(पीआरबी कायद्यानुसार सर्व संपादकीय जबाबदारी)

मांडणी आणि सजावट : प्रभाकर भोसले
मुखपृष्ठ चित्र : शैलेश गर्दे
संपादकीय साहाय्य
अभिजित सोनावणे, जयसिंग पाटील, मारुती पाटील
मुद्रितशोधन : खंडोजी वाघे, विष्णू पावले
अनुवाद/शब्दांकन
अक्षय शारदा शरद, निखिल घाणेकर, सुधीर मोकाशे

मुख्य कार्यालय
पुढारी भवन, २३१८/१ सी, भाऊसिंगजी रोड, कोल्हापूर ४१६ ००२.
संपर्क : ०२३१-२५४३१११/२/३/४

मुद्रणस्थळ
प्रिंट प्लस प्रा. लि., बिल्डिंग नं. ई-१,
जय जलाराम इंडस्ट्रियल कॉम्प्लेक्स,
मु. पिंपळास, ता. भिवंडी, जि. ठाणे ४२१ ३११

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001
IQAC

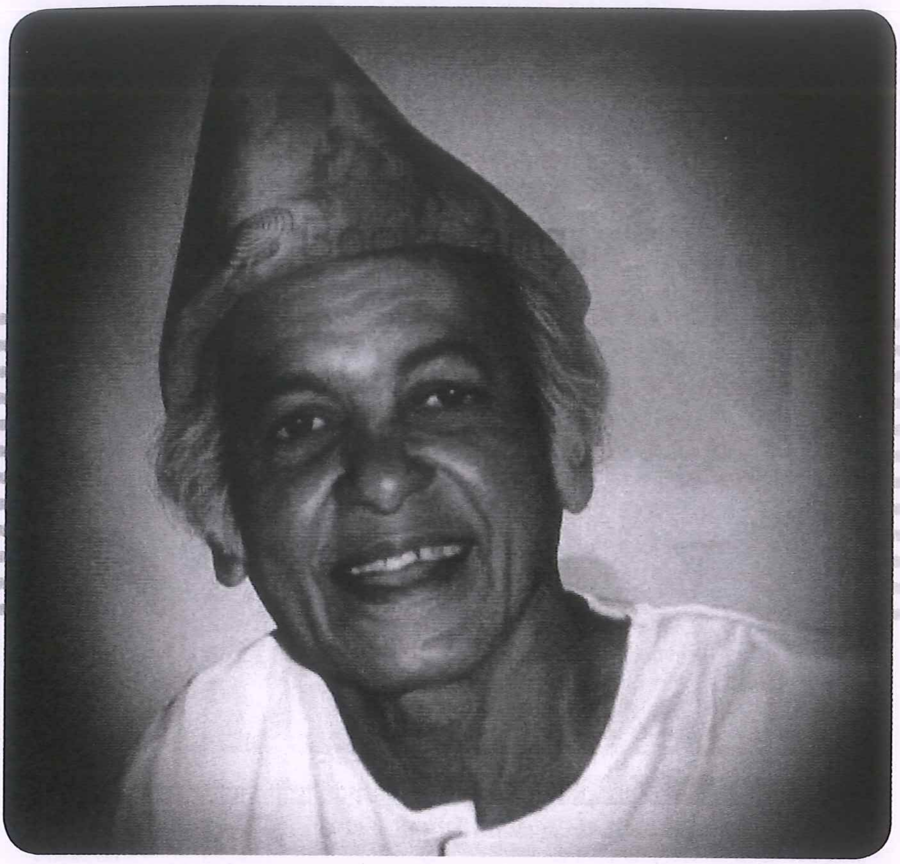

महाकवी

महाकवी वामनदादा कर्डक. त्यांनी किती हजार गाणी लिहिली याची मोजदाद मोठमोठे अभ्यासक अजून करत आहेत. रोज नव्या गाण्यातून त्यांनी प्रबोधनाचा एल्गार फुलवला. त्यातून माणसं घडत राहिली; पण त्यांच्या महान कर्तृत्वाभोवती फक्त दलित चळवळीचे लोकगीतकार असं लेबल लावून व्यवस्थेने एका मर्यादित चौकटीत बांधण्याचा प्रयत्न केला. आता त्यांच्या जन्मशताब्दीनिमित्त या साऱ्या चौकटी भेदण्याची वेळ आलीय.

IQAC
SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 *

■ डॉ. संजय मोहड

काही माणसं स्थळ-काळाच्या पुढे जाऊन आपल्या असामान्य कर्तृत्वामुळे सभोवतालच्या विदारक आणि विपरीत परिस्थितीवर मात करून आपली दिग्विजयी मुद्रा काळाच्या भाळी ठाशीवपणे कोरत असतात. मग ती व्यक्ती शास्त्रज्ञ असो, प्रज्ञावंत की कलावंत. अशाच एका प्रतिभासंपन्न कलावंताची जन्मशताब्दी यावर्षी साजरी होत आहे. हे कलावंत म्हणजे गीत-संगीताच्या प्रांतातील अनभिषिक्त सम्राट महाकवी वामनदादा कर्डक हे होत!

नाशिक जिल्ह्याच्या सिन्नर तालुक्यातील देशवंडी या छोट्याशा गावात वामनदादांचा जन्म दि. १५ ऑगस्ट १९२२ रोजी झाला. नाशिकच्या तपोभूमीत एकाहून एक प्रतिभावान कलावंत आणि साहित्यिक जन्माला आले आहेत. यामध्ये जलसेकार केरुजी अर्जुन घेगडे, जलसेकार शाहीर भीमराव कर्डक, केशव सुका आहेर, अशा अनेक दुर्लक्षित पण महत्त्वाच्या प्रतिभावंतांचा समावेश आहे. भूमी जरी गीत-संगीताच्या संस्काराने नटलेली असली तरी वामनदादांच्या घरात याचे कुठलेही वातावरण नव्हते. आई सईबाई आणि वडील तबाजी कर्डक यांच्या घरची परिस्थितीसुद्धा जेमतेमच. काबाड-कष्ट करून कसाबसा कुटुंबाचा उदरनिर्वाह होईल एवढीच काय म्हणतात ती संपत्ती. घरातील सारेच कष्ट करीत तरी उपासमार होतीच.

दारिद्र्याच्या या बकाल राज्यामध्ये छोट्या वामनच्या मनाला मात्र अंतर्मनातील स्वरांची अमिरी सारखी खुणावत होती. गावात मेलेल्या जनावराच्या काढलेल्या कातडीला डब्यावर मढवून तो गावभर वाजवीत फिरत असे. संबळ वाजवीत अधूनमधून झळकत असलेले गाणे एक दिवस संबंध देशाचे कसे झाले हे कळलेच नाही. देशवंडीतील हेच गाणे वामनदादांच्या जीवनाचा सांगाती झाले.

उदरनिर्वाहासाठी लहानपणीच कुटुंबासोबत मुंबईला आल्यावर त्यांच्या गाण्यातील संबळाच्या ठेक्याने लेझीमचा ताल धरला. गावातला वामन आता लेझीम मास्तर झाला. बी.डी.डी. चाळीतील या लेझीम मास्तरच्या तालमीत चाळीतील एक गृहस्थ गावाकडून आलेले एक पत्र वाचून घेण्यासाठी 'मास्तर' समजून या लेझीम मास्तरकडे आला. त्या बिचाऱ्याला काय माहीत की या लेझीम मास्तरला एक अक्षरसुद्धा वाचता येत नाही म्हणून. लेझीमचा वर्ग सुरू आहे या सबबीवर वामनदादांनी आपले अज्ञान कसेबसे लपविले खरे; परंतु या घटनेने मात्र त्यांच्या मनाचा ठाव घेतला. ते बैचेन झाले. आपल्याला वाचता येत नाही याचे त्यांना खूप वाईट वाटले. त्यांना रडू कोसळले. रडत-रडतच त्यांनी देहलवी मास्तरचे घर गाठले. आपली व्यथा त्यांना सांगितली. फक्त सव्वीस अक्षरे तर आहेत. आठ दिवसांत येतील असे सांगून देहलवी मास्तरांनी वामनदादांच्या मनामध्ये आत्मविश्वास भरला. सांगितल्याप्रमाणे वामनदादांनी लिहिण्याचा आणि वाचण्याचा कसून सराव केला. आठच दिवसांत त्यांनी बाराखडी पाठ केली आणि देहलवी मास्तरांना वाचून दाखवली. अशा रीतीने निरक्षर असलेला वामन लौकिकार्थाने साक्षर झाला; परंतु नुसत्या अक्षरांच्या साक्षरतेचे मोल तरी काय? केवळ लिहिता आणि वाचता येणे एवढेच. महापुरुषत्वाची बीजे धारण केलेल्या महनीय व्यक्तींना यात समाधान मिळणारच नाही. वामनदादांचे हृदय माणसांसाठी तळमळत होते. समाजाचा, देशाचा विकास त्यांना सारखा खुणावत असे. म्हणून त्यांनी माणसे वाचली, न्याहाळली, डोळ्यात साठवली. भकास झालेले, उदास झालेले चेहरे, धोतराच्या, लुगड्याच्या गाठी बांधलेल्या फाटक्या-तुटक्या माणसांच्या निरीक्षणाने खऱ्या अर्थाने वामनदादांना गाण्याचे विषय दिले. प्रत्यक्ष ज्ञान वामनदादांना माणसांचे चेहरे वाचून मिळाले. म्हणूनच ते लिहू शकले-

माणसा इथे मी तुझे गीत गावे,
असे गीत गावे तुझे हित व्हावे ।
इथे सारे-सारे नवे पेरताना,
'वामन' परी मी तुझे हात व्हावे ॥

रोपट्याच्या सालीवर कोरलेली अक्षरे झाडाच्या वाढीबरोबर वाढतच जातात. वामनदादांचं असंच झालं. लहानपणी शाहीर केरूजी घेगडे यांचा सत्याग्रहाचा पोवाडा कानावर पडला. एका बिनीच्या अस्सल शाहिराचे सूर अंतर्मनात निनादले ते कायमचेच. याच स्वरांनी

ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार-डॉ.बापूजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था

मुख्य कार्यालय : २१३०, ई,ताराबाई पार्क, कोल्हापूर. फोन : २६५४६५३

अज्ञानरूपी अंधारातून ज्ञानरूपी प्रकाशाकडे नेणारी अद्वितीय ऊर्जा म्हणजेच शिक्षण

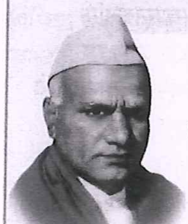

बालवाडीपासून पदव्युत्तर शिक्षणापर्यंत विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासात नेहमीच सहभागी असणारी अग्रेसर शिक्षण संस्था

महाराष्ट्र आणि कर्नाटकात विविध ३७३ संस्कृती केंद्रांद्वारे कार्यरत

सर्व शिक्षक, शिक्षकेतर कर्मचारी, गुरूदेव कार्यकर्ते, विद्यार्थी-विद्यार्थिनी व हितचिंतकांना दीपावली व नूतन वर्षाच्या हार्दिक शुभेच्छा

प्राचार्या सौ. शुभांगी गावडे सचिव

प्राचार्य अभयकुमार साळुंखे कार्याध्यक्ष

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE AURANGABAD-431001 IQAC

त्यांना गाण्याची बैठक दिली, आरोह दिला आणि अवरोहही.

वामनदादांच्या संपूर्ण आयुष्याला कलाटणी देणारा एक प्रसंग घडला तो ३ मे १९४३ ला. राणीच्या बागेत निवांत बसले असताना कवी प्रदीप यांच्या 'आज हिमालय की चोटी से फिर हमने ललकारा है' या प्रसिद्ध अशा हिंदी गीतावर वामनदादांनी 'आज कितने दिनोंसे हमे अछूत कहके पुकारा है' हे विडंबनगीत तयार केलं. त्याच रात्री त्यांनी एका चाळसभेत सादरसुद्धा केलं. खूप टाळ्या मिळाल्या, कौतुक झालं आणि पाहता-पाहता वामनदादा कवी-गीतकार झाले.

एकानंतर एक गीतांची निर्मिती होऊ लागली. जसजशी बाबासाहेबांची चळवळ समाजात जोम धरत होती, फोफावत होती तसतशी वामनदादांच्या गीतांची संख्यासुद्धा वाढत होती. त्यांच्या गीतांचा वृक्ष बहरून येत होता तो फक्त संख्यात्मक नव्हे तर गुणात्मक दृष्टीनेही. वामनदादांच्या गीतांचा दर्जा अतिशय उच्च कोटीचा आहे. त्यांच्या गीतांमध्ये भगवान महावीरांच्या आगमाची, बुद्धाच्या धम्मपदाची, कबिरांच्या दोह्याची, नानकांच्या गुरुबानीची, फुलेंच्या अखंडांची आणि संतांच्या अभंगांची झलक प्रकर्षाने दिसून येते.

तन उजळे पण मन उजळावे,
सांगून गेले कबीर
पायी त्यांच्या नमे नित शीर ।
शिकवण सारी तथागताची
आली कबिरी होऊन सांची
तशीच वाणी जोतिबांची
देई मनाला धीर
पायी त्यांच्या नमे नित शीर ॥

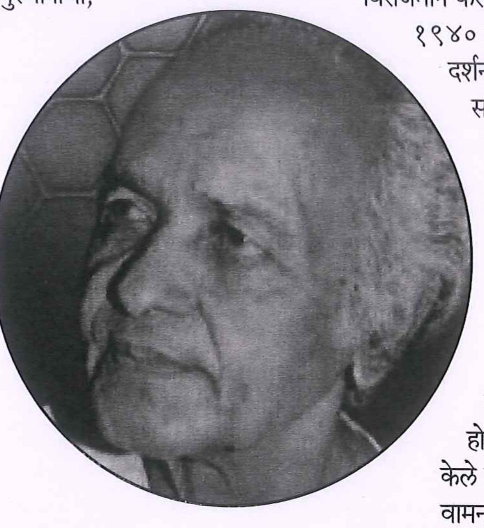

असा त्यांच्या लेखणीचा झगमगाट आहे. महापुरुषांच्या सद्‌गुणांना ज्याप्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जसेच्या तसेच पकडून त्यावर आपल्या परिवर्तनाच्या चळवळीची पायाभरणी केली. अगदी त्याचप्रमाणे वामनदादांनी बाबासाहेबांच्या शिकवणुकीतील विद्या, विनय आणि शील या सद्‌गुणांना हेरून आपली गीतरचना साकारली. म्हणूनच वामनदादांचे गाणे हे समाजाला खऱ्या अर्थाने तेज देणारे प्रकाशगाणे ठरले.

केवळ गीते लिहिणे हा वामनदादांच्या लिखाणाचा हेतू कधीच नव्हता. तर ते समाजाशी संवाद साधण्याचे त्यांचे एक सक्षम असे साधन होते. ज्याप्रमाणे कुठल्याही कसोटीविना आई आपल्या मुलावर प्रेम करते त्याचप्रमाणे निरागस असे प्रेम वामनदादांनी माणसावर, समाजावर आणि आपल्या देशावर केले. म्हणून त्यांची गीते वात्सल्यभावाने ओत-प्रोत असलेली दिसून येतात-

तुझे गीत गावे आणि तुला सुख द्यावे
तुझ्या सान 'वामन'ला इतुकेच ठावे ।
हेची सुखाचे साधन आहे
पायी तुझ्या हे वंदन आहे ॥

वरील पंक्तीमध्ये वात्सल्याच्या समर्पणाची निखळ भावना दिसून येते. आपले लोकांमध्ये नाव व्हावे, खूप काही लाभ मिळावा, कीर्ती प्राप्त व्हावी किंवा अन्य कुठल्या तरी लाभासाठी त्यांनी आपली गीतरचना केली नाही. तर माणसाच्या मनातील क्लेश दूर व्हावा, तो परिशुद्ध होऊन त्याचे वर्तन सुधारावे अशी कळकळीची धारणा त्यांची होती. म्हणूनच ते लिहू शकले-

मुला-फुलांचा सुगंध घेऊ, वाऱ्यासंगे उधळीत नेऊ ।
मनी कुणाच्या मुळी न ठेवू आप-पराचा गंध ।
जडला आता छंद आम्हाला जडला आता छंद ॥

खरे तर वामनदादांना चित्रपट नट व्हायचे होते. त्यांनी 'लल्लाट लेख' या नाटकात घुमाऱ्याची भूमिका करून प्रथम क्रमांकाचे बक्षीस प्राप्त केले होते; परंतु त्यांचा हा छंद पूर्ण होऊ शकला नाही. मुंबईत शिवडी येथे बी.डी.डी. चाळ क्र. १३ येथे राहत असताना वामनदादा समता सैनिक दलात सामील झाले. समता सैनिक दलाचे तरुण बाबासाहेबांच्या गाडीपासून ते थेट सभास्थानापर्यंत समोरासमोर उभे राहत. काठीला काठी लावून बाबासाहेबांना सुरळीतपणे सभास्थानी विराजमान करीत असत. येथेच कार्य करीत असताना १९४० साली वामनदादांना बाबासाहेबांचे प्रथम दर्शन नायगावला झाले. त्यानंतर बऱ्याच सभांमध्ये मी बाबासाहेबांसमोर गायन सादर केलं. बाबासाहेबांना जलमेदार, शाहीर, कलावंतांबद्दल खूप आत्मीयता होती. लोक - कलावंतांच्या लोकप्रबोधनाचे महत्त्व त्यांना पटले होते. म्हणूनच ते त्यांचे कौतुकही करीत असत. शाहीर घेगडे यांनी तर 'महाराचं प्वार' हे गाणं बाबासाहेबांवरच लिहिलं होतं आणि त्यांच्याच स्टेजवर ते सादर देखील केलं होतं. बाबासाहेबांनी हे गाणं ऐकून स्मित हास्य केले होते, असे सांगतात.

वामनदादांनी मुंबईत असताना गिरणी कामगार, मशिन ऑपरेटर, साईन बोर्ड पेंटर, टूली क्लर्क अशा प्रकारची विविध कामे केली. खाण्या-पिण्याची आबाळच होत होती. या उपासमारीला कंटाळून बायको निघून गेली. मुलगी भातावर साखर मागायची तेव्हा रिकामा असलेला साखरेचा डबा उलटा करून साखर टाकल्याचा भास वामनदादा करीत होते. लहानशा लेकराला सांभाळायची पात्रतासुद्धा माझ्यात नव्हती, असे वामनदादा सांगत असत. शेवटी मीरा जगू शकली नाही. ती लहानपणीच वारली.

गायनाचे कार्यक्रम व्हायचे, सभा व्हायच्या; परंतु कलावंतांच्या पदरी मात्र घोर निराशाच असे. कार्यक्रम झाला की शेंगदाणे आणि गूळ खाऊन कुठेतरी धर्मशाळेत किंवा रेल्वेस्टेशनवर झोपायचे, असा शिरस्ता होता. वामनदादांनी मुंबई सोडून पुन्हा नाशिक रोड गाठलं. १९५० च्या आसपासचा काळ असेल वामनदादा टी.बी.च्या आजाराने ग्रासले. त्या काळात टी.बी.चा आजार म्हणजे अतिशय भयंकर होता. शाहीर हेगडेंना सुद्धा याच आजाराने संपविले होते. वामनदादांचे मोठे भाऊ सदाशिव 'वामनचा घेगडे झाला' म्हणून अश्रू ढाळीत असत. वामनदादांना नाशिकच्या रुग्णालयात दाखल केले.

COMMERCE, AURANGABAD-431001 * SBES COLLEGE OF ARTS & IQAC

गीतप्रकाश गायन मंडळांच्या कलावंतांनी नोकरी सांभाळून खेड्या-पाड्यात रात्री कार्यक्रम करून पैसा जमा केला आणि वामनदादांच्या आजारासाठी लावला. वामनदादा या आजारातून वाचले. १९५६ ला पुन्हा याच आजाराने वामनदादांना गाठले. सततची उपासमार, खाण्याची गैरसोय आणि जागरण यामुळे वामनदादा पुन्हा खंगले. दादासाहेब रूपवते यांनी त्यांना नगरच्या दगडी दवाखान्यात दाखल केले. त्यांची अवस्था 'वाचला तर वाचला' अशी होती. सर्वांनी आशा सोडली होती; परंतु योग्य औषध पाणी मिळाल्याने आणि वेळीच काळजी घेतल्याने वामनदादा पुन्हा टी.बी. सारख्या दुर्धर आजारातून बाहेर पडले. ते लिहितात,

एक गडी वामन आमुचा काळानं घेरला
काळाच्या दाढेतून आता आम्ही वाचवू त्याला
देऊ गाण्यासाठी त्याच्या हाती पुन्हा लेखणी
आम्ही गडी त्याचे इमानी ॥

'सांगत्ये ऐका' या चित्रपटातील अत्यंत गाजलेले तसेच 'सांगा या वेडीला, माझ्या गुलछडीला' हे गीत वामनदादांचे आहे. तसेच 'चल गं हरणे तुरू तुरू' हे 'पंचारती' चित्रपटासाठी लिहिलेले गाणेसुद्धा त्यांचेच आहे. पुण्याच्या प्रभात स्टुडिओत या कामासाठी वामनदादांच्या काही काळ मुक्काम होता; परंतु समाजजागृती करण्याचे कार्य अर्धवट सोडून आपण सिनेमाच्या मायानगरीत फसलात, हे बरे नव्हे. आपल्याकडून अशी अपेक्षा नव्हती अशा आशयाचे खरखरीत पत्र दादासाहेब गायकवाड यांनी लिहिल्यामुळे वामनदादांनी प्रभात सोडले. 'वामनदादा जर आणखी काही काळ प्रभातमध्ये स्थिरावले असते तर आमच्या सारखे आज गीतकार म्हणून झळकणारी मंडळी गीतकारांच्या नाममालिकेतच नसते,' असे जगदीश खेबूडकर म्हणायचे.

ज्याप्रमाणे थोर शास्त्रज्ञ न्यूटनने जगाला गतीविषयक नियमांची जाणीव दिली, आईन्स्टाईनने सापेक्षतावादाचा सिद्धांत दिला, महावीरांनी अहिंसा-अपरिग्रहाचे सूत्र दिले, बुद्धाने जगाला दुःखमुक्तीचे तत्त्व दिले, फुलेंनी अखंडादी रचनांमधून समाजाला संरचनात्मक चौकट दिली, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी देशातील प्रत्येक व्यक्तीला स्वतंत्र अशा विधानाचे संविधान दिले, संतांनी भक्तीमार्गातून बोधात्मक पाठ दिले, अण्णाभाऊंनी बिनीवर धाव घेण्याचे सामर्थ्य दिले, त्याचप्रमाणे वामनदादांनी एका जीवाने दुसऱ्या जीवाशी कसे वागावे यासाठी वर्तनाची संहिता आपल्या गीत-संगीतातून दिली-

जीवाने जाळायचा नसतो जीव, जीवाने मारायचा नसतो जीव
जीवाने तारायचा असतो जीव, प्रीतीने कुरवाळायचा असतो जीव
दिला तुला जीव, जीवाला लाव जीव, जगवूनी हा जीव, जगू दे तो
जीव, दिला तुला जीव, जीवाला लाव जीव, दिला तुला जीव ॥

केवळ 'जीव' या एका शब्दावर अखंड गीत उभे करणारे वामनदादांनी दिलेले हे जीवसूत्र कुठल्याही वैज्ञानिकाच्या संशोधन कार्यापेक्षा तसुभरसुद्धा कमी नाही; परंतु आपल्याकडे गीत-संगीताकडे केवळ मनोरंजनाचे साधन म्हणूनच पाहिले जात असल्याने या गीतातील भावार्थ, आध्यात्मिक तत्त्व आणि त्यातील वैज्ञानिक दृष्टिकोनाकडे गांभीर्यपूर्वक लक्ष दिले जात नाही; अन्यथा आपल्या देशात आजवर गीत-संगीताच्या संशोधनात्मक प्रयोगशाळा निर्माण झाल्या असत्या. औषध घेतल्याने आजार बरा होतो हे सूत्र आपल्याला माहीत आहे; परंतु माणसाची प्रेरणा जर मजबूत, परिशुद्ध आणि 'परस्परोपग्रहो जीवानाम' अशी असेल तर तो आजारीच पडणार नाही या मूलभूत तत्त्वाकडे मात्र आपण दुर्लक्ष केल्याचे लक्षात येते. शास्त्रज्ञांचे प्रयोगशाळेतील शोधकष्ट आपल्या लक्षात राहतात; परंतु गीत-संगीताच्या किंवा अन्य कलाक्षेत्रातील कलावंतांनी नवनिर्मितीसाठी अहोरात्र केलेले चिंतन मात्र आपण सोयीस्करपणे विसरतो. आईनस्टाईनचे $E = mc^2$ हे सूत्र आपण तंतोतंत लक्षात ठेवले; परंतु-

चुना, विटा, माती एके जागी येता
उंच उभी इमारत राहता
रूप दुजे धुळीच्या कणाचे
बीज असे हे चांगुलपणाचे ॥

वामनदादांच्या या ओळींमधील वैज्ञानिक आकलन, रूप-अरूपाचे सत्व आणि अणु-रेणूंचे तत्त्व यांकडे आपण सूक्ष्मपणाने पाहत नाही किंवा गीताच्या साधारण ओळी म्हणून आपल्या निरीक्षणाचा ते भागही होत नाही. म्हणूनच लेबनानचे थोर दार्शनिक खलिल जिब्रान यांनी संगीताच्या आधारे देशाचे केलेले भवितव्यसुद्धा आपण गांभीर्याने घेतले नाही. ते म्हणाले होते, मला त्या देशातील युवकांच्या ओठावर कुठली गाणी आहेत ते सांगा, मी तुम्हाला त्या देशाचे भवितव्य सांगतो. खलिल जिब्रान यांनी संगीत कलेवर व्यक्त केलेला भरवसा अत्यंत सार्थ आणि तितकाच वैज्ञानिकसुद्धा आहे. भारतीय तरुण कुठल्या प्रकारची गाणी गातात यावरून आपल्या देशाचे भवितव्य काय असेल ? याचे सहज अनुमान आपण करू शकतो.

वामनदादांचे गाणे हे त्यांना गीतकार म्हणून मिरवण्यासाठी, कुणाची खुशमस्करी करण्यासाठी किंवा कुणाला प्रभावित करण्यासाठी नव्हते. त्यांना सामाजिक प्रश्नांची अचूकपणे मीमांसा करायची होती. म्हणून एखादा धुरंधर आणि लोककल्याणकारी दृष्टी असलेला नेता ज्याप्रमाणे संसदेमध्ये लोकांच्या कल्याणासाठी खडे सवाल उपस्थित करतो अगदी त्याचप्रमाणे वामनदादा आपल्या गीतांमधून समाजहिताच्या मूलभूत प्रश्नांना बोलते करतात-

इथे गीत माझे विचारीत आहे
कोण रे कुणाला अव्हेरीत आहे ॥
कोण रे कुणाला हीन लेखणारे
कोणत्या जगाची अशी रीत आहे ॥

किंवा,

तो धनी, तू चाकर का ?
तुलाच थोडी भाकर का ?

वाढत चाललेली नफेखोर वृत्ती ही समाजाला लागलेली भयंकर कीड आहे. त्यातही श्रम न करता फक्त लाभाची अपेक्षा करणारी माणसाची अधाशी वृत्ती या देशाला विषमतेच्या खाईत ढकलणारी आहे. गरिबांचे आणखी गरीब होणे आणि श्रीमंतांचे हात आकाशाला टेकणे अशी तफावत समाजाला पोखरणारी आहे. वामनदादांनी अशा चोरट्या व्यापार प्रवृत्तीचा आपल्या शब्दात चांगला खरपूस समाचार घेतला आहे. ते म्हणतात-

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE AURANGABAD-431001 IQAC

आज धनवान ध्यान हे धरा रे, करा दौलतीचे दान हे करा रे
आधी राष्ट्राचे संकट हरा रे, मग हव्या तर तिजोऱ्या भरा रे ॥
लूट जनतेची थांबवा आता ही, राष्ट्र जाईल ह्या स्वार्थाच्या पायी
नुसती स्वार्थावर चोरटी नजर नको,
कष्टावाचून आज इथे कर नको
ऐतखाऊंचे आज इथे घर नको,
नुसते नावाला आज इथे नर नको ॥

आळस हा माणसाचा फार मोठा शत्रू आहे हे वामनदादांनी ओळखले होते. तो मनुष्याच्या प्रगतीतील फार मोठा अडसर असल्याने अतिशय दक्षतेने त्याला घालविले पाहिजे यावर त्यांचा भर होता.

जा आळसाच्या गावाला, आणा तरारी भावाला
पेरा शिवारभर पेरा, जा कष्टाळू कर पेरा
पेरा रे साखर पेरा, प्रेमाची साखर पेरा ॥

वामनदादांच्या उक्त ओळी या फुलेंच्या 'विद्येविना मति गेली' या अखंडाशी साधर्म्य साधणाऱ्या आहेत. यालाच भगवान महावीरांनी 'असुत्ता मुनी, सुत्ता अमुनी' असे म्हटले आहे. याचा अर्थ जो झोपलेला म्हणजे निद्रिस्त आहे, आळशी आहे तो 'अमुनी' आणि जो जागा म्हणजेच जागरूक आहे तो 'मुनी' असा होतो.

वरील गीतामध्ये वामनदादांनी वर्णिलेली 'प्रेमाची साखर' म्हणजे समाजामध्ये आमूलाग्र परिवर्तन साधणारी सहजप्रक्रिया आहे. ती अंतर्मनातून उमटलेला चेतनेचा आविष्कार आहे. हे प्रेम म्हणजे बाह्य विलेपन नाही. तकलादू हितसंबंधांना जपण्यासाठी मारून-मुटकून केलेली कृत्रिम नात्यांची जुळवणी नाही. तर मनःचक्षूंना उघडून लख्ख प्रकाशाला पाहणारी आणि अनुभवणारी ती तेजस्विता आहे. धम्मपदात ज्याप्रमाणे 'नही वेरेन वैरानि' हे सूत्र प्रतिपादन केले त्याचप्रमाणे वामनदादांनी जगाला जिंकणाऱ्या अजिंक्य प्रेमाची भाषा आपल्या गीत-संगीतातून प्रकट केली आहे-

मानवी मन आहे, तिथे जे तण आहे,
साऱ्या दुःखाचे खरे ते कारण आहे
उपाशी जन आहे, भुके मरण आहे;
परंतु दुसरीकडे भरपूर धन आहे
कुठे अडचण आहे, दुबळेपण आहे,
परी चोरांच्या घरी सदैव सण आहे
जिथे दुर्जन आहे, नीच वर्तन आहे,
असल्या भूमीवरी जीवाचे दैन्य आहे
कुणा बंधन आहे, धाक-दडपण आहे,
कुणाच्या करणीमुळे कुणी बैचेन आहे
रोज भांडण आहे, रणकंदन आहे,
हासरी सारी भूमी, जळते वन आहे
भेदाभेद नको, इथे शिरच्छेद नको,
कुणाच्या जाचामुळे कुणाला खेद नको
घातकी हाव नको, मनी कुभाव नको,
जीव जाळील असा गुपित घाव नको
छळाचे नाव नको, स्वार्थी गाव नको,
झोळी आपुलीच भरी असली हाव नको
ऐतखाऊ नको, मिशीवर ताव नको,
रक्त रंकाचे पिती असला राव नको
थोर शिकवण अशी, जग विसरेल कशी,
बसली अंतरी जी, आहे जशीच्या तशी
तत्त्वतीराने भेदील मना, तीर असा गौतम आहे,
ज्याने प्रेमाने जिंकिले जगा, वीर असा गौतम आहे ॥

'माणसाचे वर्तन' हा वामनदादांच्या गीतांचा केंद्रबिंदू राहिला आहे. 'मनसा च पदुट्ठेन, भासति वा करोति वा, ततोनं दुःख मन्वेति, चक्कं वा वहतो पदं' अशा वचनाप्रमाणे माणसाच्या मनात दुष्ट विचार असतील किंवा दुष्टपणे तो कृती करीत असेल तर दुःख त्याचा सदैव पाठलाग करीत असते. मनुष्य जर प्रसन्न चित्ताने विचार करीत असेल किंवा प्रसन्नतापूर्वक कृती करीत असेल तर सुख त्याला सावलीसारखे कधीही सोडत नाही. हा पूर्ण भाग मनुष्याच्या वर्तनाशी केंद्रित आहे. म्हणूनच वामनदादांनी वर्तनाच्या मूलगामी विचाराला आपल्या गीत-संगीताच्या केंद्रस्थानी ठेवले. केंद्र मजबूत असल्याने वामनदादांच्या गीतांचा परीघ हा सदैव संतुलित राहिला. तो कधीच डळमळीत झाला नाही. या अढळ स्थानामागे त्यांनी वर्णिलेल्या वर्तनाच्या महत्तेचे मोठे योगदान होते. माणसाच्या मनातील वर्तनाच्या संदर्भातील द्वंद्व विशद करताना ते म्हणतात-

मी म्हणालो माणसाला मान दे रे माणसा
तो म्हणाला माणसाचा वान दे रे माणसा ।
तो म्हणाला मान कसला माणसे ती माणसे
मी म्हणालो वर्तनावर ध्यान दे रे माणसा ॥

माणसाच्या यश आणि अपयशाचे गमक हे त्याच्या वर्तनात दडलेले असते. यालाच बुद्धाने 'अत्ताही अत्तनो नाथो, अत्ताही अत्तनो गती' असे म्हटले आहे. वामनदादांनी वर्तनाच्या माध्यमातून माणसाला पूर्णत्वाकडे नेणाऱ्या अवस्थेलाच आपल्या गीत-संगीतातून अधोरेखित केले असल्याचे लक्षात येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तर वामनदादांच्या गीतांचे शीर्षस्थ स्थान होते. उभे आयुष्य त्यांनी बाबासाहेब नावाच्या महानायकाला अनुभवण्यासाठी आणि आपल्या गीतामधून त्यांना प्रकट करण्यासाठी खर्ची घातले. तुम्हा-आम्हाला बाबासाहेब जर समजावून सांगायचे असतील तर त्यासाठी अनेक शब्दांचा, प्रतिमांचा, बिरुदांचा आणि विशेष अशा संबोधनांचा उपयोग करावा लागेल. तरीसुद्धा या महामानवाला तंतोतंत सांगता येईल की नाही याची खात्री नाही. वामनदादांचे मात्र तसे नाही. त्यांचे आकलन इतके तीक्ष्ण होते की बाबासाहेब नावाच्या अथांग अशा महासागरालासुद्धा फक्त दोनच ओळींमधून त्यांनी साकार केले-

चांदण्याची छाया, कापराची काया
माऊलीची माया होता माझा भीमराया ॥

किंवा,

काय सांगू तुला 'वामन' भीम माझा कसा होता
सात ठिगळांच्या बंडीचा, भीम माझा खिसा होता ॥

वामनदादांच्या गीतांची खासियत म्हणजे त्यांच्या रचनेतील गीतांचा अवकाश होय. त्यामुळे त्यांचे गीत नुसते वाचले तरी ते छंदबद्धता धारण करते. म्हणजेच ते संगीतमय होते. या

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

गुणामुळे वामनदादांची गीते कलाकुसरतेला धारण करण्यासाठी सक्षम असल्याची जाणवतात. संत कबिरांचे दोहे, संतांचे अभंग ज्याप्रमाणे विविध प्रकारांनी सादरीकरणासाठी अनुकूलता दर्शवितात त्याचप्रमाणे वामनदादांच्या गीतांचे आहे. याचाच अर्थ ही गीते उच्च कोटीचे गीत-संगीत मूल्ये धारण करणारी आहेत याचा प्रत्यय येतो. गीताची जातकुळीच मुळी संगीतप्रवणता धारण करणारी असल्यामुळे देशात विविध ठिकाणी अनेकविध पद्धतीने या गीतांचे सादरीकरण होत असते. ज्याला जसे जमेल तसे या गीताचे गायन गायक मंडळी करीत असतात. ज्याप्रमाणे सागवान लाकडावर कितीही बारीक नक्षीकाम सुतार करू शकतो. असे करताना सागवान लाकूड फाटत नाही. वामनदादांची गीते याच धाटणीची आहेत. या गीतांवर संगीताचे उत्तमोत्तम संस्कार केले तरीही या गीतांमधील रचनातत्त्व आणि भावार्थाला कुठल्याही प्रकारचा तडा जात नाही हेच या गीताचे अत्यंत महत्त्वाचे लक्षण आहे.

वामनदादांनी स्वतःला आंबेडकरी चळवळीत पूर्णतः झोकून दिले होते. ते लिहीत होते, गात होते. लक्ष्मण केदार आणि श्रावण यशवंते यांच्यासारखे समर्पण करणारे शिष्य त्यांना लाभले. तंतोतंत वामन समजणारे आणि त्यांच्या गीतांना जसेच्या तसे उचलून लोकांना मांडणारे हे शिष्य होते. वामनदादांनी समाजाला गाणी दिली त्यातही ती कसदार आणि विपूल प्रमाणात दिली ही समाजाला मिळालेली खूप मोठी देणगी आहे. ज्या समाजात गाणी नाहीत त्या समाजातील माणसांची अवस्था कशी आहे हे पाहिल्यावर आपल्याला वामनदादांच्या गीतांचे महत्त्व जास्त प्रमाणात लक्षात येईल. त्यांच्या गाण्यांनी समाजमन प्रभावित केले. एवढेच नाही, तर संत कबीर. संत तुकाराम यांच्या रचनांनी जसे सुभाषितांचे रूप धारण केले. त्याचप्रकारे वामनदादांची गीते लोकांची ओठी सुभाषिते झाली. 'भीमा तुझ्या मताचे जर पाच लोक असते' असे सहजपणाने एखादा साधारण व्यक्तीसुद्धा आज बोलतो हे वामनदादांच्या गीतांचे श्रेय आहे.

वामनदादांच्या गीतांची संख्या मोजणे तसे अवघड आहे. कारण संपूर्ण समाजात वामन विखुरलेला आहे. जेवढा वामन प्रकट झाला तेवढाच तो अजूनही गडप आहे. वामनदादांनी स्वतः गीतांचा संग्रह केला नाही. जिथे गीत पूर्ण झाले तिथेच ते सोडून वामनदादा पुढच्या प्रवासाला निघायचे. अशा फकिरी वृत्तीमुळे वामनदादांची गीते सर्वत्र विखुरलेली आहेत. म्हणूनच म्हटले जाते, 'असं एकही गाव नाही जिथं वामनचं नाव नाही' तरीपण ही संख्या दहा हजार किंवा त्यापेक्षा सुद्धा अधिक असावी. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने नाशिक येथे गुरुवर्य कुसुमाग्रजांच्या हस्ते वामनदादांना 'गौरववृत्ती प्रदान केली. तीन वर्षे ते महाराष्ट्र शासनाच्या रंगभूमी प्रयोग परिनिरीक्षण मंडळावर सदस्य होते. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळावर सदस्य म्हणून सुद्धा ते होते. त्यांना दिल्लीची 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, फेलोशिप प्राप्त आहे. भाई फुटाणे प्रतिष्ठानचा 'संत नामदेव पुरस्कार' त्यांना मिळाला आहे. वसमत जिल्हा हिंगोली येथे स्वराहित संगीत संगीताने सुद्धा त्यांना सन्मानित केले आहे. औरंगाबाद येथे त्यांच्या साहित्यावर सलग तीन वर्षे महाकवी वामनदादा कर्डक आंबेडकरी साहित्य संमेलन आयोजित करण्यात आले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद येथे शास्त्रीय संगीताच्या अभ्यासक्रमात पदवी परीक्षेला त्यांचे समग्र चरित्र अभ्यासाला आहे. तर एम.ए. संगीत या पदभूषण परीक्षेला त्यांच्यावर शंभर मार्कांचा एक पेपर घेतला जातो. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद येथे त्यांच्या नावाने अभ्यासक्रम सुरू आहेत. अनेक जण त्यांच्या गीत संगीतावर पीएच.डी. संशोधन करीत आहेत. मी स्वतः त्यांच्या गीत संगीतावर डॉक्टरेट पूर्ण केली आहे. अनेक ठिकाणी सत्कार-सोहळे-नाणेतुला-वहीतुला झाल्या आहेत; परंतु या सर्वांमध्ये त्यांची गाणी सर्वसामान्य जनतेच्या ओठी घोळत असतात हा सन्मान खूपच मोठा आहे, असे वामनदादा मानतात.

गीत-संगीताच्या माध्यमातून समाजावर अनंत उपकार करणारे वामनदादा दि. १५ मे २००४ रोजी वयाच्या ८२ व्या वर्षी अल्प आजाराने आपल्यातून देहरूपी निघून गेले; परंतु गीत-संगीतरूपी खजान्यामधून ते अमर आहेत, आजही आपल्यात आहेत. 'भीमज्योत' आणि 'जयभीम गीते' ध्वनिमुद्रिका त्यांच्या आवाजात आहेत. 'वाटचाल' आणि 'मोहक' हे दोन गीतसंग्रह त्यांनी अनेकांच्या आग्रहाखातर प्रकाशित केले आहेत. माधवराव गायकवाड आणि प्रा. सागर जाधव त्यांच्या गीतांच्या संग्रह करून त्याचे प्रकाशन करीत आहेत. प्रा. रविचंद्र हडसनकर यांनी 'माझ्या जीवनाचं गाणं' हे वामनदादाचं आत्मचरित्र शब्दांकित करून महत्त्वकार्य केले आहे.

नुकताच औरंगाबाद येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या संगीत विभागाने वामनदादांच्या निवडक १०० गीतांना शास्त्रीय संगीताचा साज चढवून 'गीत भीमायन' या अभिनव आणि ऐतिहासिक संगीत प्रकल्पाची निर्मिती केली. भारतातील कुठल्याही विद्यापीठाने आजवर केलेली ही पहिली संगीत कलाकृती आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शतकोत्तर रौप्य जयंती वर्षाच्या निमित्ताने तत्कालीन कुलगुरू प्रोफेसर बी. ए. चोपडे यांच्या संकल्पनेतून या प्रकल्पाला सुरुवात झाली तर महाकवी वामनदादा कर्डक यांच्या जन्मशताब्दी वर्षात विद्यमान कुलगुरू डॉ. प्रमोद येवले यांच्या अध्यक्षतेत आणि मार्गदर्शनात या संगीत प्रकल्पाचे लोकार्पण दि. १४ एप्रिल २०२१ रोजी महाराष्ट्र राज्याचे ऊर्जामंत्री नितीन राऊत यांच्या शुभहस्ते झाले. भारतातील जवळपास सर्वच महान गायक कलावंतांनी या प्रकल्पाच्या पूर्ततेसाठी पुढाकार घेतला. यामध्ये पद्मश्री कविता कृष्णमूर्ती, पद्मश्री सुरेश वाडकर, पद्मश्री हरिहरन, पद्मश्री विजय घाटे, विदुषी शुभा जोशी, रवींद्र साठे, पं. रघुनंदन पणशीकर, विदुषी आरती अंकलीकर, साधना सरगम, विदुषी मंजुषा पाटील, विदुषी सावनी शेंडे, बेला शेंडे या कलावंतांचा समावेश आहे. मी स्वतः या संपूर्ण संगीत प्रकल्पाचे संगीत दिग्दर्शन केले असून नरेंद्र भिडे यांनी संगीत संयोजन केले आहे. टाईम्स म्युझिकने यातील १० गीतांचे प्रसारण केले असून त्यांच्या ११ वाहिन्यांवर आज ही गीते रसिकांना ऐकता येतात.

लेखक हे स. भु. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, औरंगाबाद इथे संगीत विभागप्रमुख आहेत.
संपर्क : ९८५०६९७६६४

***

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

EDITOR

Prof. Viveka Nand Sharma
Dr. Dharmaraj Tanpalkar
Dr. Sandeep Vanjari
Dr. T Aasif Ahmed
Dr. Mahejabin Sayyad
Dr. Ghhetan Ghhoodah
Prof. Rajesh Kumar
Prof. Dr. Mohan Rode
Prof. Dr. Yogesh Patange
Dr. Deepak Nikam
Mr. Swapnil Rajpankhe

Price :400/-
ISBN : 978-93-90424-78-8
9 789391 941949

'ANORA: Aeon of New Organised Research and Academics' [illegible]

AEON OF NEW ORGANISED RESEARCH AND ACADEMICS

Edition

Women's Space In Governance And Leadership Achieving An Equal Future In the World

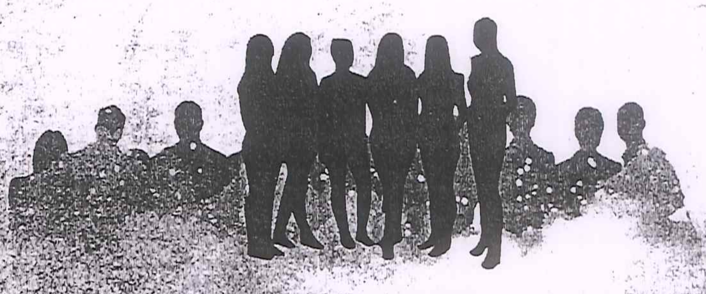

CHIEF EDITOR

DR. INDR[illegible]AT

ANORA: Aeon of New Organized Research and Academics

Edition IIIrd

Women's Space In Governance And Leadership : Achieving An Equal Future In the World

01 - 08 March 20222

Chief Editor
Dr. Indrajeet Ramdas Bhagat
HoD, Faculty of Commerce Yeshwantrao Chavan College Ambajogai
District - Beed, State -Maharashtra

समीक्षा पब्लिकेशन

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

Chapter 24 :	Women the Silent Warriors of Indian Agriculture	103
Chapter 25 :	Challenges of Women Entrepreneurs in India	106
Chapter 26 :	Policies and Schemes Regarding Women Empowerment inIndia	111
Chapter 27 :	Government Initiatives for Women Empowerment in India	115
Chapter 28 :	Home Science- Encouraging Women Empowerment and Entrepreneurship	120
Chapter 29 :	Women and rising role in modern India and Entrepreneurship –A Case Study	128
Chapter 30 :	Government Schemes for the Development of Women in India	133
Chapter 31 :	Need and Necessity of Empowering the Women	136
Chapter 32 :	Review of current labor laws and the pursuit of probable propositions to secure the Indian working women with special reference to MIDC at Pimpri Chinchwad Municipal Corporation region	141
Chapter 33 :	Women Farmers in India- The Unheard Lot	152
Chapter 34 :	Role of Higher Education in Women Empowerment – A Study	158
Chapter 35 :	Domestic Violence Experienced by Women in India During the Enforcement of Lockdown as A Result of The Covid-19 Pandemic	165
Chapter 36 :	Role of Women in Indian Agriculture	168
Chapter 37 :	Women Empowerment in Sports: Case Study of Arjuna Awardee Dr. Rupa Saini	173
Chapter 38 :	The Future is in the Past: An Analysis of Vandana Singh's "With Fate Conspire"	179
Chapter 39 :	Indian Women in Sports	186
Chapter 40 :	'The Role of Women's in Science and Technology'	189

COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * SBES
IQAC

Chapter 31

Need and Necessity of Empowering the Women

Dr. HemchandraNarsingrao Deshmukh, SBES College of Arts and Commerce, Aurangabad

Introduction:

Empowerment of Women means allowing women to take participation in decision making and giving her equal rights and status in family, society, politics and in all the areas and sectors where the question of welfare,well being, peace, prosperity, development and growth is concern. Women are equal in number; it is creation of nature and more responsible for carrying and continuing the family structure of society. In spite of natural discrimination women possesses all the qualities and capacities by which she can perform and prove her competence in society.

What is women empowerment:

Women empowerment means emancipation of women from the vicious grips of social, economic, political, caste and gender-based discrimination. It means granting women the freedom to make life choices. Women empowerment does not mean 'deifying women' rather it means replacing patriarchy with parity. In this regard, there are various facets of women empowerment, such as given here under:

Human Rights or Individual Rights: A woman is a being with senses, imagination and thoughts; she should be able to express them freely. Individual empowerment means to have the self-confidence to articulate and assert the power to negotiate and decide.

Social Women Empowerment A critical aspect of social empowerment of women is the promotion of gender equality. Gender equality implies a society in which women and men enjoy the same opportunities, outcomes, rights and obligations in all spheres of life.

Educational Women Empowerment It means empowering women with the knowledge, skills, and self-confidence necessary to participate fully in the development process. It means making women aware of their rights and developing a confidence to claim them.

Economic and occupational empowerment It implies a better quality of material life through sustainable livelihoods owned and managed by women. It means reducing their financial dependence on their male counterparts by making them a significant part of the human resource.

Legal Women Empowerment It suggests the provision of an effective legal structure which is supportive of women empowerment. It means addressing the gaps

IQAC
SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001

(MMR).

Loopholes in the legal structure Although there are a number of laws to protect women against all sorts of violence yet there has been the significant increase in the episodes of rapes, extortions, acid, attacks etc. This is due to delay in legal procedures and the presence of several loopholes in the functioning of a judicial system.

Lack of Political Will: The still- pending Women's Reservation Bill underscores the lack of political will to empower women politically. The male dominance prevails in the politics of India and women are forced to remain mute spectators.

Way ahead starts with bridging the deep-rooted biases through sustained reconditioning. It is only possible by promoting the idea of gender equality and uprooting social ideology of male child preferability. This concept of equality should be first developed in each and every household and from there, it should be taken to the society. This can be achieved by running sustained awareness programs with the help of NukkadNatak or dramas, radio, television, Internet, etc. across the country.

Replacing 'Patriarchy' with Parity: A strong patriarchate society with deep- rooted socio-cultural values continues to affect women's empowerment. The need of the hour is an egalitarian society, where there is no place for superiority. The Government should identify and eliminate such forces that work to keep alive the tradition of male dominance over its female counterpart by issuing inhumane and unlawful diktats.

Education is the most important and indispensable tool for women empowerment. It makes women aware of their rights and responsibilities. Educational achievements of a woman can have ripple effects for the family and across generations. Most of the girls drop out of schools due to the unavailability of separate toilets for them. The recently launched 'Swachh Bharat Mission' focusing on improving sanitation facilities in schools and every rural household by 2019, can prove to be very significant in bringing down the rate of girls dropping out of school.

Political Will: Women should have access to resources, rights, and entitlements. They should be given decision-making powers and due position in governance. Thus, the Women Reservation Bill should be passed as soon as possible to increase the effective participation of women in the politics of India.

Bridging implementation gaps: Government or community-based bodies must be set up to monitor the programs devised for the welfare of the society. Due importance should be given for their proper implementation and their monitoring and evaluation through social audits.

Justice delayed is justice denied. Efforts should be made to restructure the legal process to deliver fair and in- time justice to the victims of heinous crimes like rapes, acid attacks, sexual harassment, trafficking and domestic violence. The idea of fast-track courts, devised to impart speedy justice to the victims of rapes and other crimes against women, is a good initiative taken by the judiciary and the Government of

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

India.

Conclusion: Empowering women socially, economically, educationally politically and legally is going to be a Herculean task. It is not going to be easy to change the culture of disregard for women which are so deep-rooted in Indian society. But it does not mean that it is implausible. Only revolutions bring changes in a day, but reforms take their time. This one, in particular, will take its time as well. The idea of women empowerment might sound hard by the yard, but by the inch, it is just a cinch. All we need is a concentrated effort focused in the right direction that would rest only with the liberation of women from all forms of bindings. Women never treated equally by male dominant society and given respect and recognition in family as well as in society. Being a independent human being she must be actively involved in evey activity as the male counterpart performs his work and allowed to take part in decision making area in a equal manner. Development and progress of any individual, family and society is possible only when women are equally treated as men counterpart

Referances

1. Kabeer, Naila. "Gender equality and women empowerment: A critical analysis o the third millennium development goal 1." Gender & Development 13.1 (2005): 13-24.
2. osedale, Sarah (2005-03-01). "Assessing women's empowerment: towards a conceptual framework". Journal of International Development. 17 (2): 243–257. doi:10.1002/jid.1212. ISSN 1099-1328.
3. Bayeh, Endalcachew (January 2016). "The role of empowering women and achieving gender equality to the sustainable development of Ethiopia". Pacific Science Review B: Humanities and Social Sciences. 2 (1): 38. doi:10.1016/j.psrb.2016.09.013.
4. Oxfam (Forthcoming), "Women's Economic Empowerment Conceptual Framework"
5. Baden, Sally; Goet, Anne Marie (July 1997). "Who Needs [Sex] When You Can Have [Gender]? Conflicting Discourses on Gender at Beijing". Feminist Review. 56 (1): 3–25. doi:10.1057/fr.1997.13. ISSN 0141-7789. S2CID 143326556.

□□□

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 IQAC

ISBN: 978-93-5593-562-5

TRENDS AND INNOVATIONS IN HUMANITIES MANAGEMENT COMMERCE SCIENCE AND TECHNOLOGY

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 IQAC

EDITOR

DR. EKNATH MUNDHE

CHAPTER-21

A SYSTEMATIC STUDY ON THE IMPACT OF THE COVID19 BLOCKADE ON THE DIGITAL PAYMENT SYSTEM IN AURANGABAD

Dr. DilipS.Chavan
(M. Com, Ph. D, SET, MPM (HR), DTL, GDC &A)
Associate Professor and Research Guide
Department of Commerce and Management Sci.
SBES College of Arts and Commerce, Aurangabad

ABSTRACT

An existence-converting occasion is the only which considerably alters the complete *existence and has a big effect at the livelihood of humans. When the primary information broke out approximately COVID-19, we in no way imagined that this will be this type of catastrophe for the complete human race. Also, we Indians are nowhere exempted from being a sufferer of this pandemic. The worry of COVID-19 has added out exclusive views of humans. A phase of the society prefers on-line transactions due to the fact it's miles secure as there may be no bodily contact & it presents rapid settlement. They discover it useful because of the consumer-pleasant apps, discounts, rewards & recognition at large. On the opposite hand, no matter the advantages, a few humans experience that offline transaction is conventionally a more secure and stable mode of price. The goal of the look at changed into to understand the adoption of virtual price at some point of lockdown and the mental behaviour of e-pockets customers at some point of pandemic. The Study is descriptive in nature in which efforts were made to recognize the traits and effect of humans' utilization of virtual price device publish Covid in Aurangabad city. For this purpose, handy sampling might be used, and facts might be collected. The Study concludes that Covid – 19 pandemics has modified the complete manner of residing and effect of the equal is seen on on-line price device. Contactless payments, protection, rapid settlements, consumer pleasant OS and rewards are a number of the elements that have promoted using on-line price device in India. On the opposite hand, India being coins ruled economy, protection and absence of infrastructure is of superb concern. However, at some point of lockdown, on-line price structures have honestly helped the humans in transacting without worry of having contacted with different inflamed humans.*

Keywords: *COVID-19, Lockdown, digital payments, E-wallets, Psychology of Technocrats*

INTRODUCTION:

An existence-converting occasion is the only which appreciably alters the complete existence and has a tremendous effect at the livelihood of people. When the primary information broke out approximately COVID-19, we by no means imagined that this will be any such catastrophe for the complete human race. Also, we Indians are nowhere exempted from being a sufferer of this pandemic. COVID-19 modified the primary method of living; educational training modified from offline to on-line, company operating modified from offline to on-line, tour price price tag reserving modified from offline to on-line, and on-line meals orders increased. Likewise, price structures being the basis for all of the transactions witnessed a spike in customers converting from offline to on-line.

1.1. STATEMENT OF PROBLEM:

The worry of COVID-19 has introduced out one-of-a-kind views of human beings. A segment of the society prefers on-line transactions due to the fact it's miles secure as there may be no bodily contact & it presents rapid settlement. They discover it useful because of the user-pleasant apps, discounts, rewards & reputation at large. On the alternative hand, no matter the advantages, a few human beings experience that offline transaction is conventionally a more secure and steady mode of charge. Hence, this have a look at specializes in knowledge the effect of COVID-19 lockdown at the virtual charge machine in India.

2. LITERATURE REVIEW:

Sathye (1999) studied the adoption of internet banking by Australian consumers using factors such as security, ease of use, awareness, pricing, resistance to change and infrastructure. The results showed that security concerns and lack of awareness of internet banking and its benefits were considered as the obstacles to the adoption of internet banking in Australia.

Venkatesh (1999) examined the role of training in creating favorable users' perceptions. The study emphasized the importance of Perceived Ease of Use (PEOU) in predicting IT adoption and argued that training could influence knowledge (or awareness about internet technology) and hence users' perceptions of ease of use.

Trocchia and Janda (2000) argue that consumers' adoption rate of the internet is associated with their past experiences with the technologies. Non-users' negative experiences were suggested to have a great impact on their perceptions about the internet.

Gresvik and Owre (2002) studied how much it costs Norwegian banks to process various payment instruments. It finds that payment cards used for cash withdrawals at ATMs cost considerably more

Since the transactions involve cash replenishment, maintenance and security costs. In addition, the cost of using cheques for cash withdrawals was found to be three times more expensive than cash withdrawals at ATMs.

Wright (2003) considers the effects of no-surcharge rules He finds that no-surcharge rules generate higher welfare than when monopolist merchants are allowed to set prices based on the payment instrument used. He argues that merchants are able to extract consumers' surplus ex post from payment card users, while cash users are unaffected.

Schwartz and Vincent (2006) studied the distributional effects among cash and card users with and without no-surcharge rules. They find that in the absence of differential pricing based on the payment instrument used, the network profit increases while it harms cash users and merchants.

OBJECTIVES OF THE PAPER:

1. To look at the adoption of virtual fee all through the lockdown.
2. To perceive the motives for the shift toward on line fee submit-Covid.
3. To look at the alternate with inside the mind-set of e-pockets customers after the Corona virus outbreak.

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

2. Do you prefer using digital payment for high value transactions?

Table No: 2

PARTICULARS	PERCENTAGE
Yes	43.9%
No	21.4%
Maybe	34.7%
TOTAL	**100%**

Analysis:

From the above table it can be analyzed that, out of 100 respondents 43.9% of respondents prefer using digital payment for high value transactions, 21.4 % of respondents don't prefer digital payment for high value transactions and other 34.7% of respondents are sure in digital payments.

Graph No: 2

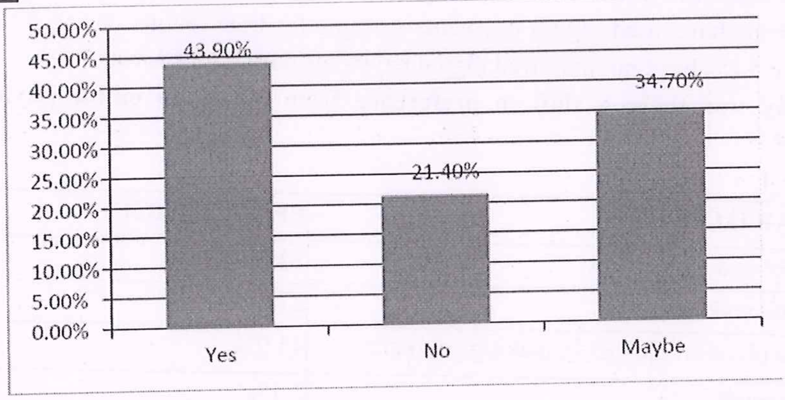

Interpretation:

From the above graph it can be interpreted that, majority of the respondent's i.e. 43.9% prefer digital payments for high value transactions and remaining respondents either prefer not or are not clear about using digital payment for high value transactions.

3. What is the rate of increase in the number of online transactions through digital platforms during lockdown?

Table No: 3

PARTICULARS	PERCENTAGE
Less than 5%	5.2%
5-10%	9.4%
10-25%	22.9%
Above 25%	62.5%
TOTAL	**100%**

Analysis:

From the above table it can be analyzed that, out of 100 respondents 5.2 % have used digital payments less than 5% during lockdown, 9.4% respondents have used between 5-10% and 62% respondents have used more than 25% digital platforms for transactions.

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 IQAC

Graph No: 4

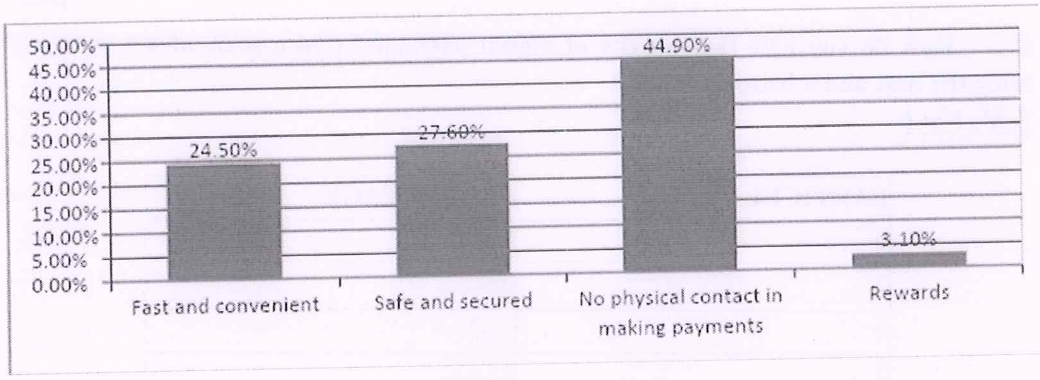

Interpretation:

From the above graph it can be interpreted that, majority of respondents have preferred digital mode of payments over offline payments as there is no physical contact in transactions and others feel that online payment system is secured/safe/fast and convenient.

5. What are the advantages of using digital payment over conventional payment during lockdown?

Table No: 5

PARTICULARS	PERCENTAGE
User friendly	25.5%
Secured	27..6%
Faster settlements	46.9%
TOTAL	**100%**

Analysis:

From the above table it can be analyzed that, out of 100 respondents 25.5% of respondents feel the fast settlement nature of digital payment system is beneficial in using, 27.6% feel digital payment is secure and 25.5% feel digital payment systems are user friendly in operating.

Graph No: 5

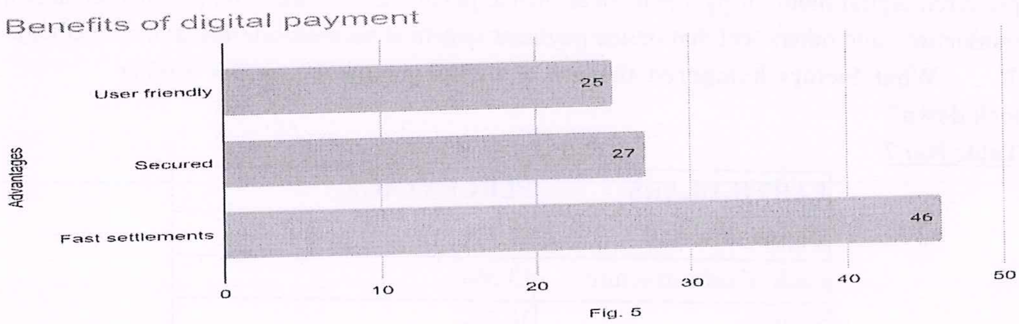

Fig. 5

Interpretation:

From the above graph it can be interpreted that, majority of respondents i.e. 46.9% are benefited by using digital payments because of fast settlements.

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 IQAC

Analysis:

From the above table it can be analyzed that, out of 100 respondents 42.7% respondents feel digital illiteracy has hampered the use of digital payment system, 13.5% feel lack of infrastructure is, 30.2% feel security and 13.5% feel additional charges are reasons.

Graph No: 7

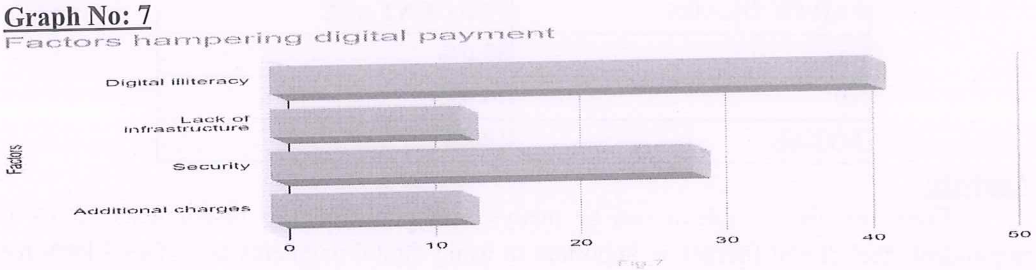

Interpretation:

From the above graph it can be interpreted that digital illiteracy is a major reason which hampers the use of digital payments and other reasons being security, lack of infrastructure and additional charges.

8. **How frequently are you using digital payment post lockdown?**

Table No: 8

PARTICULARS	PERCENTAGE
More frequently	55.1%
Occasionally	26.5%
Rarely	18.4%
TOTAL	**100%**

Analysis:

From the above table it can be analyzed that, out of 100 respondents 55.1% are using digital payments more frequently after lockdown, 26.5% are using occasionally and 18.4% use rarely.

Graph No: 8

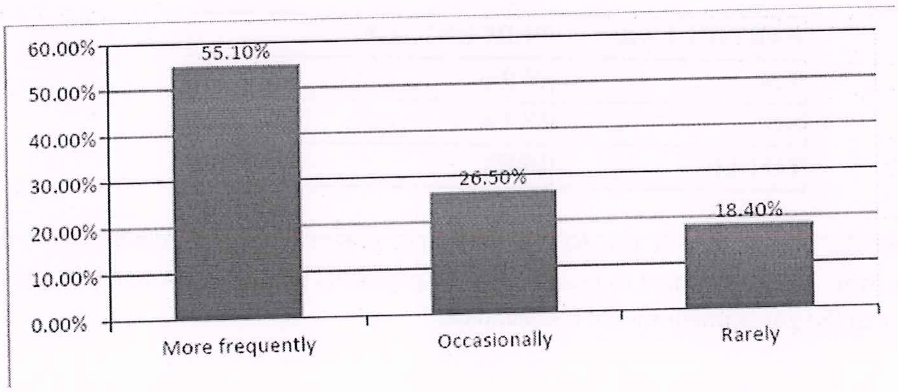

Interpretation:

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

Graph No: 10

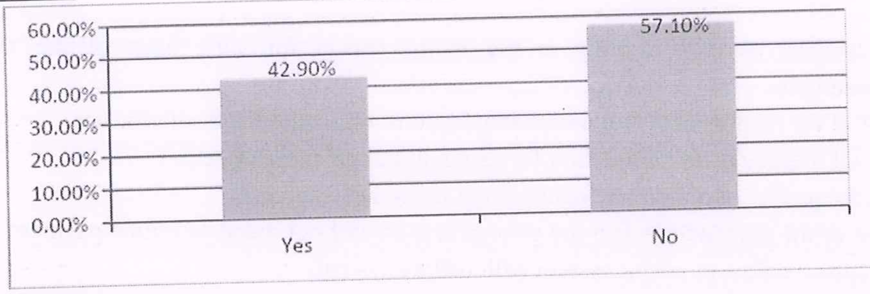

Interpretation:

From the above graph it can be interpreted that, opinion about mandating digital payment post lockdown seems neutral wherein 57.1% feel it should not be mandated and the others feel it should be mandated.

11. Why do you use cash for transactions?

Table No: 11

PARTICULARS	PERCENTAGE
Offers great privacy	9.3%
Safe to use	25.8%
Widely accepted	64.9%
TOTAL	**100%**

Analysis:

From the above table it can be analysed that, out of 100 respondents 9.3% use cash as it offers great privacy, 25.8% use as it is safe and 64.9% use cash as it is widely accepted.

Graph No: 11

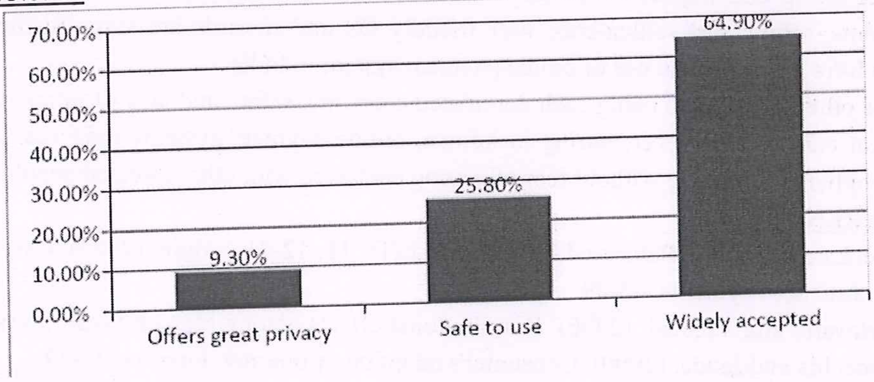

Interpretation:

From the above graph it can be interpreted that wide acceptance of cash is a major reason in using cash by the respondents, safe to use and privacy are down the line.

FINDINGS:

- It is found that, number of registration for E wallets during lockdown are limited i.e. 45.9%.
- It is found that, majority of the respondents prefer digital payments for high value transactions.
- Online transactions post lockdown has increased < 25%.

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE AURANGABAD-431001 IQAC

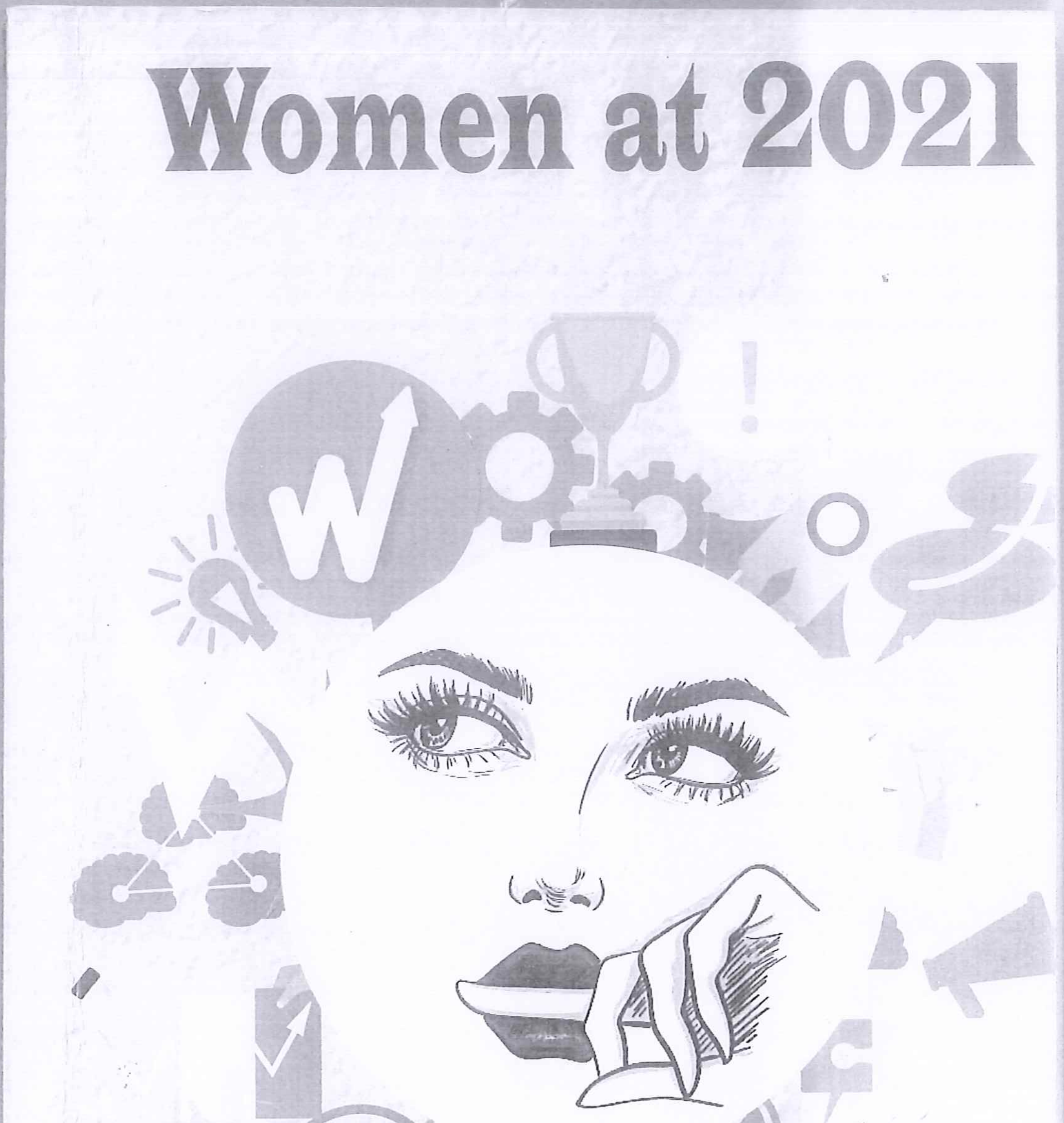

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 ★
IQAC

Women at 2021

Edited by

Dr. Jitendra Ahirrao

(M.Com., M.Phil., Ph.D. D.Litt.)
Professor, Department of Commerce &
Research Center in Commerce & Management,
Smt. Dankunwar Mahila Mahavidyalaya,
Jalna (Maharashtra, India)

Research Center
Commerce & Management
Smt. Dankunwar Mahila Mahavidyalaya,
Jalna (India)

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

Title : Women at 2021

Editor:
Dr. Jitendra Ahirrao,
Professor, Department of Commerce &
Research Center in Commerce & Management,
Smt. Dankunwar Mahila Mahavidyalaya,
Jalna-431203 (India). 9420220505, drahirrao@gmail.com

© Editor

ISBN: 978-93-5457-759-8

First Edition: 5 Sept. 2021.

Publisher:
Research Center in Commerce & Management,
Smt. Dankunwar Mahila Mahavidyalaya,
Jalna-431203 (India)

Design: Parshwanath Design & Print.

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

(Responsibility for the facts stated, opinions expressed, conclusions reached and plagiarism, if any, in this book is entirely that of the Author of respective articles. The publishers or editors bear no responsibility for them, whatsoever.)

Dedicated with all our sincere gratitude to our

Hon. Shikhan Maharshi

Late Shri. Jailalji Gupta (Agrawal)
Former Secretary of
Smt. Dankunwar Mahila Mahavidyalaya, Jalna

can be divided in four or five small meals in a day with the gap of 3 hours between each meal. A gap of more than 3 hours will increase the stress hormone and thus store fat in the belly. The first meal of the day i.e., breakfast should be taken about one and half hours after waking up because gap between dinner and breakfast is more. So fulfillment of nutrients is near about 33% or 1/3 of the day and should be accomplished in breakfast. Dinner is best enjoyed 2 hours before your sleep time to allow the body to wrap up the digestion process. Use this type of diet chart for women so that it will be helpful for bringing up healthy person and free from deficit nutrients and women to become well nourished.

References:

- *B. Srilakshmi. (2009). Nutrition Science. (Third Edition) New Age International Publishers. New Delhi.*
- *C. Gopalan, et-al (1985). Nutritive Value of Indian Foods. NIN and ICMR, Hyderabad.*
- *Dietary Guidelines for Indians-A Manual (2011) By NIN and ICMR, Hyderabad*
- *https://www.sentinelassam.com/north-east-india-news/assam-news/status-of-women-in-indian-society/*
- *N.V.Bhave, et-al. (2012). Food Science. Maharashtra State Board of Secondary and Higher Secondary Education, Pune.*
- *Nutrient Requirements and Recommended Dietary Allowances For Indians. ICMR (2010). A Report of the Indian Council of Medical Research.*
- *Nutrient Requirements for Indians. Recommended Dietary Allowances and Estimated Average Requirements. A Report of the Expert Group, (2020). ICMR-NIN, Indian Council of Medical Research, Department of Health Research, Ministry of Health and Family Welfare, Government of India.*
- *Nutrition Science, 3rd edition B. Shrilakshmi (2009)*
- *S.Y.Waghmare (2014). Nutrition and diet. Vidhya Book Publisher. Aurangabad.*
- *Sumati R. Mudambi and M.V.Rajgopal (2001). Fundamentals of Foods and Nutrition. New Age International Publishers. New Delhi.*

—00—

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

"The woman who follows the crowd will usually go no further than the crowd. The woman who walks alone is likely to find herself in places no one has ever been before" Albert Einstein.

Chapter 15:

"Multi-Dimensional Role of Women"

Dr. Savita Joshi
(M.Com., M.Phil., Ph.D.)

*(**Dr. Savita Joshi** is an Associate Professor of Department of Commerce, S.B. College Aurangabad. She is involved in teaching in UG and PG courses in Commerce and Management. She has published academic text and reference books for Commerce discipline and number of research papers in national and international journals of repute. She has successfully guided to Ph.D. research students. She has actively participated and presented research papers at a National and International Conference and Seminars. She has completed UGC Major Research Project. She was the recipient of prestigious award from different institutions.)*

*(**Abstract:** Over the years, women play a significant and crucial role in different fields. Women make up 11.8 percent (64 MPs) of the 542 member Lok Sabha and 11 per cent (27) of the 245 member Rajya Sabha. The number of women elected in the Lok sabha has grown over the years, from 52 women in the 15th Lok Sabha to 78 women in the current one. When women were given opportunities in the political arena, they did wonders. In the year 2017-18, the IT and ITES sector employs 34 per cent women. Out of 1.2 million teachers engaged in higher education, 42 per cent were female. In primary education sector female teachers were 54.37 % in 2019.* Out of 64 lakh school teachers in India, 29 lakh are women. *Major Indian banks are hiring highly qualified young women to their administrative levels and they are showing remarkable growth over the years. Women constitute a little over 11% of the workforce in the banking industry. Women have been serving India admirably as doctors and nurses. Over 60 percent of employees entering the healthcare industry are women. Women have been serving India admirably as doctors and nurses.)*

Introduction:

Indian constitution is one of the most effective legal statements in the world, which guarantees equal rights for women and men. But still women are always considered as second priority almost everywhere. They have to perform responsibilities with challenges like discrimination and marginalization without being credited for her contribution. In *'Vedic'* times women occupied the highest place in society. They were given all opportunities to develop themselves, socially, intellectually and morally. They were given thorough education. Similarly there is a positive change in the present society, which is focusing on women empowerment. The progress of any country is intimately linked to its ability to develop and use its human resource effectively. This is particularly true in a developing country like India. Women, as a significant part of this human resource pool, play a vital role in the economic, social and political development of India.

The strength of the chain is the strength of its weakest link. In a society, women are the weakest links, so that they may be strengthened for strengthening the society as a whole and that is possible only by empowering them. Our Prime Minister *Shri Jawaharlal Nehru* once said that, 'You can tell the condition of a nation by looking at the status of women'. So, we can say that growth and prosperity of any country can be measured by the status and development of its women. Almost half of the human resource of the world constitutes women and that is why they influence the growth of nation's economy. According to *Swaminathan*, 'some historians believe that it was women who first domesticated crop plants and thereby initiated the 'Art' and 'Science' of farming'. In Indian society, women have a multi-dimensional role. The largest number of women in India is engaged in farming operations either as cultivators or as supervisors or as agriculture laborers. Women contribute about 3/4th of the labour required for agricultural operations. Despite such a huge involvement, her role and dignity has yet not been recognized. Women status is low by all social, economic and political indicators.

SBES COLLEGE OF ART & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

Women have to play an important role in the building up of nation's economy. Women who form almost one half of the world's population constitute the visible majority of the poor. Women either solely or largely support an increasing number of families. Women experience poverty more than men. When money is given to men it may not benefit the family but when women manage money, it is found to be better utilized. Increasing women's capabilities and empowering them is the surest way to contribute to economic growth and overall development. Bringing women into the mainstream of development has thus been a major concern of the government since independence. In order to empower women and bring them into the mainstream, an enabling environment with requisite policies and programmes, institutional mechanisms at various levels and adequate financial resources has all along been tried to be created.

Objective:

The general objective of the present study is to explore the role of women in Domestic Activities, Entrepreneurship, Agricultural, Politics, IT Sector, Education Sector, Banking Sector, Healthcare Sector and Corporate Sector.

Methodology:

The study is of descriptive in nature and totally based on secondary data. The data has been collected and reviewed from various reports, journals and official websites.

Domestic Activities:

The women performed dual roles and were equally responsible for household management and child care. In household management, majority of women are regularly engaged in food preparation, looking after all family members, preparing local beverages, cleaning the house, clean-up after meals, washing clothes, child care, fetching water, and embroidery. The evidence of women's work apart from their low paid work is that they have to spend almost 10 to 12 hours per day on household chores, cooking, child care, etc. The

house is considered first training institution of the children and mother as a first teacher.

Entrepreneurial Role:

With the changing socio-cultural environment and increasing educational opportunities, women became aware of their potential to develop entrepreneurial skills. These socio-cultural changes, along with the eagerness of a spectrum of NGOs to associate with women entrepreneurs, have played a key role in the emergence of women entrepreneurship over the past few decades. In India, growing industrialization and urbanization and revolutionary developments in the information technology sector have played key roles in changing the career patterns and professional roles of women. The government has also emphasized the need for special entrepreneurial training programmes for women to enable them to start their own ventures. Indian society has witnessed some highly successful women entrepreneurs, such as Shehnaz Hussain (*a world-renowned Indian herbal beautician who owns a chain of beauty parlors*), Ekta *Kapoor (a celebrated Indian film and television productions)* and *Kiran Mazumdar (a leading Indian businesswoman and founder of the biotechnology firm Biocon)*. Therefore, women who venture into entrepreneurial activity must be extraordinarily motivated and determined enough to carry forward a creative idea on their own. By doing so, they also contribute to the wealth of the country. A close and critical analysis reveals that women entrepreneurs have been making a significant impact in all segments of the economy.

Women in Agricultural:

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

Women make essential contributions to the agricultural. Rural women often manage complex households and pursue multiple livelihood strategies. Their activities typically include producing agricultural crops, tending animals, processing and preparing food, working for wages in agricultural or other rural enterprises, collecting fuel and water, engaging in trade and marketing, caring for family members and maintaining their homes. Women take the sole responsibility of managing

agriculture & household activities during large scale seasonal. Many of these activities are not defined as economically active employment in national accounts but they are essential to the well-being of rural household. Women play a vital role in building economy of the nation. Over the years, women play a significant and crucial role in agricultural. The nature and extent of women's involvement in agriculture varies greatly from region to region. But regardless of these variations, women are actively involved in various agricultural activities. As per Census 2011, out of total female main workers, 55 per cent were agricultural labourers and 24 per cent were cultivators. According to the Food and Agriculture Organization, Indian women represent a share of 21% and 24% of all fishers and fish farmers respectively. The largest number of women in India is engaged in farming operations either as cultivators or as supervisors or as agriculture laborers. Their involvement in agricultural operations is besides their usual domestic work. Most of the contributions made by women to the farm sector also go unaccounted as they are not directly paid. Therefore, rural women are the major contributors in agriculture and allied fields. Her work includes all activities in different fields i.e. crop production, livestock production, household, family maintenance, transporting water, fuel and fodder. Despite such a huge involvement, her role and dignity has yet not been recognized.

Women in Politics:

A country like India which has had a significant history of women leaders in the national movement. When women are given opportunities, they perform differently and even make some prominent changes in the system as well as in society. History has stood the brilliance of women in politics. Representation of women in Indian Parliament is far less than the global average. Women make up 11.8 percent (64 MPs) of the 542 member Lok Sabha and 11 per cent (27) of the 245 member Rajya Sabha. The number of women elected in the Lok sabha has grown over the years, from 52 women in the 15th Lok Sabha to 78 women in the current one. But what is significant is that the numbers are growing eventually. Numerous women

political workers and activists have led campaigns for better health, sanitation, and education in the country. The landmark 73rd and 74th Constitutional Amendment Acts that provide for 33 per cent of reservation of seats for women in the local government institutions have opened up large possibilities for women to participate in the political processes in the country. When women, were given opportunities in the political arena, they did wonders.

Women in IT Sector:

Women's participation in IT sector is higher in comparison to other sectors in the country, and in comparison to representation in the sector in other countries. The increase in numbers of women in engineering education and the mushrooming of several private engineering colleges since the 1990s catered to a growth in demand for engineers in the IT industry. Women constituted 21 per cent of the total IT workforce in 2001, increasing to about 30 per cent in 2012. In the year 2017–2018, the IT and ITES sector employs 34 per cent women. The women's participation in the organized public sector is lower at 18.07 per cent than in the organized private sector at 24.3 per cent. Women's participation in IT workforce is second highest among all non-agricultural sectors in the country after e-commerce (67.7%) and retails. The number of women employed in the IT industry in India has seen a rapid increase over the past 10 years.

Women in Education Sector:

Women education is an essential need to change their status in the society. Educated women can play a very important role in the society for socio-economic development. The role of women in the education system can play a big part in the society. Education is considered as the most important tool for empowering women in society. It is not only limited to developing the personality of an individual, but also plays an important role in economic, social and cultural development. The number of phenomenal women who have made their contribution in uplifting the Indian society is endless. Teaching jobs are more preferred by women than men, it holds in

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

primary, elementary, secondary, senior secondary and higher education levels. According to MHRD demographic data of teachers in India, 2017-18 out of 1.2 million teachers engaged in higher education, 42 percent were female. In Primary education sector female teacher's % were 54.37 % in 2019. Out of 64 lakh school teachers in India, 29 lakh are women. Female educators across the India have educated, uplifted and influence millions of souls.

Women in Banking Sector:

Nationalization of the Indian Banking Sector in 1969 served as the first major step to reduce gender discrimination against women in banking sector and that provided opportunity for women empowerment. The pattern of Indian women's employment has changed significantly since the 1970's. Many major Indian banks are hiring highly qualified young Indian women to their administrative levels and they are showing remarkable growth over the years. The number of talented women with a finance background joining into the banking sector is increasing every year. Women constitute a little over 11% of the workforce in the banking industry. The banking Sector in India which was male dominated till 1980's, in last three decades the gender equality became fairly poised. Women executives like Chanda Kochhar *(CEO, ICICI Bank)*, and Naina Lal Kidwai *(CEO, HSBC)*, Arundathi Bhattacharya, *(CMD SBI)*, Shikha Sharma *(CEO and MD, Axis Bank)*, Usha Ananthasubramanian (CEO, MD Punjab National Bank), are contributing a lot to the bank's growth.

Women in Corporate Sector:

The contribution of women in corporate sector is essential for the success and prosperity of nations across the world. In spite of many odds women across the glove continued to make incredible progress. Representation of women in Indian companies increased from 21% to 30% during last five years with higher representation in non-technical roles (31%) over technical roles (26%). However, only 11% of senior leaders are women, compared with 20% in mid-level roles and 38% in

junior roles. However, only 11% of senior leaders are women, compared with 20% in mid-level roles and 38% in junior roles.

Conclusions:

It can be concluded from the above discussion that women's status in Indian society has radically changed since Independence. Government after realizing the situations of women and their worse position in the society took huge initiatives to bring about a change and improve the social, economic and political conditions of women. Increasing women literacy, growing economic pressure, and the burning desire to gain economic and social independence are pushing womenfolk to take up gainful career. The importance of women's participation in economic activities bringing women in reach of the development process is widely recognized as vital for the advancement and growth of women in India. In Indian society, women have a multi-dimensional role. Over the years, women play a significant and crucial role in agricultural. Women make up 11.8 percent (64 MPs) of the 542 member Lok Sabha and 11 per cent (27) of the 245 member Rajya Sabha. The number of women elected in the Lok sabha has grown over the years, from 52 women in the 15th Lok Sabha to 78 women in the current one. When women were given opportunities in the political arena, they did wonders. In the year 2017-18, the IT and ITES sector employs 34 per cent women. Out of 1.2 million teachers engaged in higher education, 42 percent were female. In primary education sector female teachers were 54.37 % in 2019. Out of 64 lakh school teachers in India, 29 lakh are women. Major Indian banks are hiring highly qualified young women to their administrative levels and they are showing remarkable growth over the years. Women constitute a little over 11% of the workforce in the banking industry. Women have been serving India admirably as doctors and nurses. Over 60 percent of employees entering the healthcare industry are women. Women have been serving India admirably as doctors and nurses.

SBES COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, AURANGABAD-431001 * IQAC

References:

- *Diva Rani (2020) - Need for women leadership in Indian politics -* https://blog.ipleaders.in
- https://theprint.in
- https://timesofindia.indiatimes.com
- https://womennow.in
- https://www.livemint.com/news/india
- https://www.oneindia.com/women-politicians/
- *NASSCOM Survey.*
- *Ramya K. R. & A. Raghurama (2016) -Women Participation in Indian Banking Sector: Issues and Challenges - International Journal of Science and Research, Volume 5 Issue 2.*
- *Rekha Singh (2020) -Status of Women in Indian Society -* https://www.bu.edu
- *Rincy Mathew and N. Panchanatham (2011) - An Exploratory Study on the Work-Life Balance of Women Entrepreneurs in South India - Asian Academy of Management Journal, Vol. 16, No. 2.*
- *Ruchi Thakur, Afsah Iqbal Nahvi, Vishal Sharma and Sanya Khan (2018) -Multi-Dimensional Role of Rural Women in Agricultural - A Review - International Journal of Pure Applied Bioscience, Vol. 6 (5).*
- *Soma Roy (2016) - Status of Women Workforce in Corporate Sector with Reference to Gender Inequality in Work place and the Provision of Companies Act, 2013 - International Journal of Sociology and Social Anthropology, Vol. 1(1)*

--oo--